

ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ทรงพระนิพนธ์

พิมพ์โดยพระบรมราชโองการ

ในการถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ

ที่พระเมรุท้องสนามหลวง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

ห้องขจร

อ

294.3657

ว123ต

ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ทรงพระนิพนธ์

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ศูนย์รัก ๔๖ พระโขนง กรุงเทพฯ ๓ โทร. 3921575, 3918055

พิมพ์ โดยพระบรมราชโองการ

ในารถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ

ที่พระเมรุทองสนามหลวง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ตำนานวัดบวรนิเวศวิหารที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๒ แล พ.ศ. ๒๔๖๓ ต่อมาจนประจวบจึงได้ค้างอยู่ ได้
ดำรัสสั่งไว้ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูล ฯ ว่าหนังสือเรื่องนี้ ถ้า
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แต่งต่อเสียให้จบ จักเป็นหนังสือ
อันสมควรแจกในงานพระศพได้เรื่อง ๑ จึงมีพระบรมราชโองการ
ดำรัสสั่ง ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงแต่ง
ตำนานวัดบวรนิเวศวิหารต่อความที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ได้
ทรงพระนิพนธ์ไว้ แล้วพิมพ์เป็นของพระราชทานในงานถวาย
พระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ณ พระเมรุท้องสนาม
หลวง เมื่อเดือนเมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๕

บาญชีเรื่อง

ตอนที่ ๑ ก่อนแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว—

ทรงครองวัด	หน้า ๑
ว่าด้วยเหตุที่สร้างวัดขวรรณิเวศ	,, ๑
ว่าด้วยเวลาที่สร้างวัดขวรรณิเวศ	,, ๒
ว่าด้วยสิ่งซึ่งสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ— ทรงสร้างในวัดขวรรณิเวศ	,, ๓
ว่าด้วยพระอุโบสถเดิม	,, ๓
ตำนานพระประธานองค์ใหญ่	,, ๕
ตำนานพระพุทธรูปยืนสี่	,, ๖
ตำนานพระยืน ๒ องค์ที่มุขข้างพระอุโบสถ	,, ๑๑
ว่าด้วยพัทธสีมาเดิม	,, ๑๒
ว่าด้วยหอไตรปฏิมา	,, ๑๒
ว่าด้วยการเปรียญ	,, ๑๒
ว่าด้วยพระเจดีย์	,, ๑๓
ว่าด้วยเสนาสนะ	,, ๑๓
ว่าด้วยเขตรวัด	,, ๑๔
ว่าด้วยข้าพระ	,, ๑๕
ว่าด้วยเจ้าอาวาส	,, ๑๕

(๒)

ตอนที่ ๒ ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว—

ทรงครองวัด หน้า ๑๖

ว่าด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว—

เสด็จมาครองวัด ,, ๑๖

ว่าด้วยเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว—

ทรงตั้งสังฆธรรมยุติก ,, ๑๘

ว่าด้วยขนบธรรมเนียมที่พระบาทสมเด็จพระจอม—

เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นในวัดบวรนิเวศ ,, ๒๐

ว่าด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง—

บำรุงการเวียนพระปริยัติธรรม ,, ๒๓

ว่าด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง—

คิดอักษรอธิบายแลตั้งโรงพิมพ์ของไทยขึ้นเป็นที่แรก ,, ๒๓

ว่าด้วยตั้งสาขาธรรมยุติก ,, ๒๔

ว่าด้วยการรับกุลบุตรบวชในวัดบวรนิเวศ ,, ๒๔

ว่าด้วยการบูรณะวัดบวรนิเวศครั้งพระบาทสมเด็จพระ—

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด ,, ๒๕

ว่าด้วยผูกพัทธสีมาครั้งพระบาทสมเด็จพระจอม—

เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดบวรนิเวศ ,, ๒๖

ว่าด้วยทรงสร้างพระเจดีย์ ,, ๒๗

ว่าด้วยสร้างพระตำหนักแลสิ่งอื่น ๆ ,, ๒๗

(๓)

ว่าด้วยเรื่องพระสงฆ์ธรรมยุติกาลีกห่มแหวก	หน้า	๓๐
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพ	,,	๓๑
ตอนที่ ๓ ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศ—		
วิทยาลัยการฝึกหัดครูของวัดในรัชกาลที่ ๕	,,	๓๒
พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวิทยาลัยการฝึกหัดครู	,,	๓๒
ว่าด้วยพระสงฆ์ธรรมยุติกาลีกห่มแหวก	,,	๓๔
ว่าด้วยเรื่องแก่วิชิตแสดงเทศน์	,,	๓๔
ว่าด้วยเรื่องคดีใช้อักษรไทยแทนตัวอักษระ	,,	๓๕
ว่าด้วยแก้ไขการทำวิชาขยุ้ม	,,	๓๕
ว่าด้วยตั้งกำหนดวันบูชาพระแก้วมรกต	,,	๓๖
ว่าด้วยตั้งกำหนดให้ครูปายาย	,,	๓๖
ว่าด้วยการประชุมบูชาพระปฐมเจดีย์	,,	๓๖
ว่าด้วยตั้งกำหนดฉลองยุค	,,	๓๗
ว่าด้วยการรักษุญตรบวชอยู่วัดบวรนิเวศ	,,	๓๗
เจ้านายทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕	,,	๓๗
ว่าด้วยหน้าที่พระสงฆ์ธรรมยุติกาลีกในราชการ—		
ครั้งรัชกาลที่ ๕	,,	๔๐
ว่าด้วยพระภิกษุในหลวงวัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕	,,	๔๒
ว่าด้วยทำพระเมรุเจ้านายที่วัดบวรนิเวศ	,,	๔๓
ว่าด้วยจำหน่ายพระเถระวัดบวรนิเวศไปครองวัดอื่น	,,	๔๔

(๕)

การก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์วัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕	หน้า	๔๔
เรื่องสร้างวิหารพระศาสดา	„	๔๕
ตำนานพระศาสดา	„	๔๕
ตำนานพระพุทธรูปไสยา	„	๔๖
เรื่องสร้างวิหารเก๋ง	„	๔๗
เรื่องสร้างฐานไพฑิทรศก	„	๔๗
เรื่องสร้างกุฏิคณะกุฏิ	„	๔๗
เรื่องสร้างคาน้ำห่มอมเจ้าทรงผนวช	„	๔๗
เรื่องสร้างกุฏิคณะแดง	„	๔๗
เรื่องทอริณสงฆ์	„	๔๗
เรื่องสร้างตึกสิบสามห้อง	„	๔๘
เรื่องสร้างตึกแถวแลโรงเรื่อริมถนนเพื่องนคร	„	๔๘
เรื่องคณะสงฆ์เมืองนครไชยศรีมาขึ้นวัดบวรนิเวศ	„	๕๓
เรื่องเพิ่มเติมในตอนที่ ๓ (ของแทรกใหม่)	„	๕๒
คาถาขอกนามพระเถระธรรมยุติก ๓๐ รูป	„	๕๒
คำประกาศเทวคาในพิธีไหว้ครูป่าธยาย	„	๕๓
คำประกาศเทวคาในการฉลองยุค	„	๕๗
ตอนที่ ๕ ครั้งสมเด็จพรมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศ—		
วิทยาลัยทรงครของวัดในรัชกาลที่ ๕	„	๖๗

(๕)

ว่าด้วยทั้งกำหนดประชุมบำเพ็ญการกุศลอุทิศถวาย—	
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	,, ๖๗
ว่าด้วยเจ้านายทรงผนวชในรัชกาลที่ ๕	นำ ๖๗
ว่าด้วยสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรง—	
แก้ไขการรับกุลบุตรขอขึ้นชั้นหลัง	,, ๗๐
ว่าด้วยการเลื่อนกรมสมเด็จพระยาปวเรศวริยา—	
ลงกรณ์ ครั้งยังเป็นกรมหมื่น ๕ ขึ้นเป็นกรมพระ ๕	,, ๗๓
ว่าด้วยเสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศทรงบำเพ็ญ—	
พระราชกุศลเป็นการพิเศษในรัชกาลที่ ๕	,, ๗๓
ว่าด้วยแห่พระนิรันตรายไปวัดบวรนิเวศ	,, ๗๓
ว่าด้วยทรงแก้ไขลักษณะการถวายพุ่มวัดบวรนิเวศ	,, ๗๒
ว่าด้วยการพระเมรุที่วัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕	,, ๗๓
ว่าด้วยอาราธนาพระสงฆ์วัดบวรนิเวศไปครอง—	
วัดเทพศิรินทราวาส	,, ๗๓
ตั้งกรมสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส—	
ครั้งเป็นกรมหมื่น ๕	,, ๗๔
ทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอ ๕ เป็นสามเณร	,, ๗๔
ทรงผนวชสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศเป็นสามเณร	,, ๗๕
ฉลองพระอารามเนื่องในการที่สมเด็จพระบรม—	
โอรสาธิราชทรงผนวช	,, ๗๕

(b)

ทำพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเศกเลื่อนพระเกียรติกษัตริย์—

กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เปนกรมพระยา ฯ หน้า ๗๕

ว่าด้วยการทรงพระพุทธรูปพระศาสดาแลวิหารแก่ง ” ๗๗

ว่าด้วยทรงปลูกต้นไม้โพธิ์พุทธรักษา

ว่าด้วยทรงสร้างพระพุทธรูปวิฆเนศวร

ว่าทวยทรงสร้างพระพุทธรูปมาชคคะ ๗๗

ว่าถวายทรงฉลองพระสถูปหินินนาท ” ๗๘

ว่าควัวยสร้างตำหนักทรงพรตแลหอสหจร ๗๘

ว่าด้วยสร้างท่าหนักล่าง ” ๗๘

ว่าทวยสร้างกฤตตะสูง ” ๗๘

ว่าช่วยสร้างถนนแลสพาน ” ๗๗

ว่าทวยเบ็จทลนนำวัก ” ๗๗

ว่าทวยสร้างศาลาน้ำแลศาลาคู่

ว่าทวยสร้างตกแถว ๑๕ ห้องข้างน้ำวัก ” ๗๘

ว่าด้วยเหตุที่การปกครองคณะกรรมมุตีกาอ่อนลง , ๗๘

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศ—

วิทยาลัยการณสินพระชนม์ ๗๐

เพิ่มเติมในตอนท่ ๕ (ของแทรกใหม่) ” ๙๒

รายพระนามพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ ททรวงผนวช—

ในรัชกาลที่ ๕ , ๗๒

รายพระนามพระเจ้าตากมาขอ ๑ ที่ทรงผนวช—

ในรัชกาลที่ ๕ ..

(๗)

ตอนที่ ๕ ภาคต้น ครึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า—

กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕ หน้า ๘๘

ทรงสถาปนาพระยศสมเด็จพระมหาสมณเจ้า—

กรมพระยาวชิรญาณวโรรสครั้งเป็นเจ้าคณะรอง—

ขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่

„ ๘๙

ว่าด้วยการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา—

วชิรญาณวโรรส ได้ทรงจัดการในวัดบวรนิเวศ

„ ๙๐

ตั้งกรรมการสงฆ์

„ ๙๐

จัดหน้าที่กรรมการสงฆ์

„ ๙๐

จัดหน้าที่อุปฐากวัด

„ ๙๑

จัดผลประโยชน์บำรุงผู้ทำการวัด

„ ๙๑

จัดหน้าที่เลขวัด

„ ๙๑

จัดหอไตรยี่กุ

„ ๙๒

จัดวิชาเล่าเรียนของผู้บวชใหม่

„ ๙๒

ฝึกซ้อมสวดมนตร

„ ๙๒

จัดการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม

„ ๙๒

ตั้งมหาหมกุฎราชวิทยาลัย

„ ๙๓

ตั้งโรงพิมพ์

„ ๙๓

จัดการสอนหนังสือไทย

„ ๙๔

ตั้งทุนนอนสำหรับมหาหมกุฎราชวิทยาลัย

„ ๙๔

(๘)

ฝึกหัดธรรมกถึกแลแต่งหนังสือเทศนา	หน้า ๘๕
พิมพ์หนังสือสอนพระศาสนาแจกจ่าย	,, ๘๕
ตั้งวิธินิมนต์สวณะสำหรับเต็กวัด	,, ๘๕
แก้ไขพิธีไหว้ครูปาริยา	,, ๘๖
ตอนที่ ๕ ภาคปลาย ครึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า—	
กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕—	
(แต่งต่อความที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงไว้)	,, ๘๗
ว่าด้วยเหตุที่วัดบวรนิเวศกลักรุ่งเรือง	,, ๘๗
การพระราชกุศลทรงบำรุงมหามกุฏราชวิทยาลัย	
เนื่องในการสมโภชราชสมบัตินี้	,, ๘๘
เสด็จพระราชดำเนินมามหามกุฏราชวิทยาลัย	,, ๘๙
สมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จมามหามกุฏราชวิทยาลัย	,, ๙๐๐
ว่าด้วยการบำรุงมหามกุฏราชวิทยาลัย	,, ๙๐๐
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมาทรงผนวชเป็นสามเณร	,, ๙๐๑
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (พระบาทสมเด็จพระ—	
พระเจ้าอยู่หัว) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ—	
เจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ทรงผนวชเป็นสามเณร	,, ๙๐๒
พระองค์เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช (กรมหมื่นไชยา ฯ)—	
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ	,, ๙๐๕
บำเพ็ญพระราชกุศลที่วัดบวรนิเวศเนื่องในการ—	
เสด็จยุโรป	,, ๙๐๗

การก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์ในวัดบวรนิเวศ	หน้า ๑๒๑
สร้างกุฏิขัณฑ์ขบวนมา	๑๒๑
ซ่อมคลองแลทำประตูน้ำ	๑๒๒
รื้อคอกแถวสี่สามข้างทำใหม่	๑๒๒
สร้างพระตำหนักจันทร์	๑๒๒
เจาะขื่อน้ำขาด	๑๒๓
ซ่อมการเปรียญ	๑๒๓
ย้ายพลับพลามายู่ในวัด	๑๒๓
สร้างศาลาไว้คิลาวยพระพุทธรูป	๑๒๔
แก้บันไดพระอุโบสถ	๑๒๔
ตอนที่ ๖ ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา— วชิรญาณวโรรส ทรงครองวัดในรัชกาลปัจจุบันนี้	๑๒๕
พิธีมหาสมณตมาภิเศก	๑๒๕
เฉลิมพระชันษาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ	๑๒๘
ว่าด้วยการเสด็จวัดบวรนิเวศในรัชกาลปัจจุบัน	๑๒๙
เสด็จวัดบวรนิเวศเมื่อเลียบพระนคร	๑๓๐
งารฉลองพระตำหนักเพชร	๑๓๑
รวมวัดวังมณีเข้าเป็นเขตวัดบวรนิเวศ	๑๓๒
หล่อพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา— ปวเรศวริยาลงกรณ์	๑๓๒

(๑๐)

สมเด็จพระเจ้านั่งยาเออ เจ้าฟ้ากรมขุนกุโขไทย—	
ธรรมราชาทรงผนวช	หน้า ๑๓๓
หล่อพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา—	
วชิรญาณวโรรส	,, ๑๓๔
งานฉลองพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ —	
ทั้ง ๒ พระองค์	,, ๑๓๕
งานฉลองพระชนมายุสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ —	
ครบ ๖๐ ปี	,, ๑๓๕
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ถิ่นพระชนม์	,, ๑๓๗
ว่าด้วยการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ วัดบวรนิเวศ—	
ในรัชกาลปัจจุบัน	,, ๑๓๗
ปูชาลาบริเวณพระอุโบสถ	,, ๑๓๗
ซ่อมตำหนักทรงพรต	,, ๑๓๗
แต่งบริเวณพระอุโบสถ	,, ๑๓๗
สร้างตึกโรงเรียนบวรนิเวศ	,, ๑๔๐
สร้างพระตำหนักเพชร	,, ๑๔๐
สร้างกุฏิคณะรังษี	,, ๑๔๐
สร้างตึกโรงเรียนอรพินธ์	,, ๑๔๑
สร้างตึกแถวข้างคณะรังษี	,, ๑๔๑
ซ่อมพระบนหย้า	,, ๑๔๑
ซ่อมเขื่อนแลคลองคณะรังษี	,, ๑๔๑
ซ่อมศาลาน้ำพระอุโบสถ	,, ๑๔๑

บาณชีรูป

พระรูปพระพุทธชินสีห์ ยื่อนำตอนที่ ๑

รูปพระอุโบสถแลพระเจดีย์วัดบวรนิเวศ ยื่อนำตอนที่ ๒

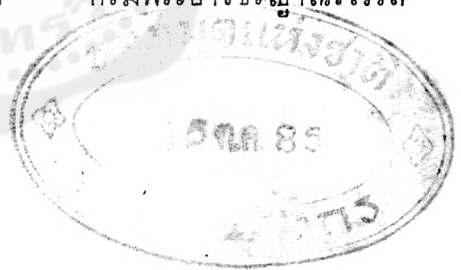
พระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวปวเรศวริยาลงกรณ์
ยื่อนำตอนที่ ๓

รูปหมู่ครึ่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
ทรงผนวชยื่อนำตอนที่ ๔

พระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
กับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน แลสมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมขุนสงขลานครินทร์เมื่อทรงผนวช ยื่อนำตอนที่ ๕ ภาคต้น

รูปพระค้ำหนักจันทร์ ยื่อนำตอนที่ ๕ ภาคปลาย.

พระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ยื่อนำตอนที่ ๖

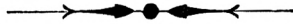

พระพุทธรูปจีนสีหิ ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ

ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร

ตอนที่ ๑

ก่อนแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด

วัดบวรนิเวศวิหารนี้ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ
กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาขึ้นใน
รัชกาลนั้น ๆ

ตามที่รู้กันมาว่าเป็นพระอารามที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ ภายหลัง
แต่ทรงทำการศพเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าคารวดี พระราชชายา
ที่ในสมุทรวรพระนามพระเจ้าลูกเธอ ในพระราชวังบวร ๆ ว่าชื่อน้อย ๆ

ถ้าเป็นวัดที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ นานกว่าเหตุใดจึงทรงสถาปนา
ขึ้นชดิกยวัตรังสีสุทธาวาส อันสมเด็จพระฟ้ากรมขุนอิศราณรัักษ์ทรง
สถาปนาขึ้นก่อนแล้ว ๆ แต่ก็ไม่มีอะไรพิสูจน์ว่าเป็นวัดมาเดิม ทั้งมี
หมายรับสั่งในรัชกาลที่ ๓ เรียกว่าวัดใหม่ ระบุตำบลงว่าริมวัดกรมขุน
อิศราณรัักษ์ชดิกเจน คุณเป็นที่ยังไม่มีชื่อ หรือมีแล้วแต่ยังไม่ได้เรียกกัน
แพร่หลาย บ่งว่าเป็นวัดสร้างใหม่ ๆ เหตุแห่งการสร้างวัดชดิกกัน ที่รู้
อยู่ ท่านผู้สร้างมีสัมพันธกันสนิท เช่นวัดพระชนกแลวัดพระโอรส วัด
พระเจ้าแผ่นดิน แลวัดพระมเหสี เป็นอาทิ ไม่อย่างนั้น ผู้สร้าง ๆ แข่งกัน

มักมีในคำยลที่ราษฎรแตกกันเป็นพวก อีกอย่างหนึ่งผู้สร้างที่หลัง
 พอใจสร้างขึ้นใหม่กว่าปฏิสังขรณ์ของเก่า สร้างขึ้น ๆ จนติดกันเป็น
 พืดไปหลาย ๆ วัด หลาย ๆ แปลง เช่นวัดที่เพชรบุรี แลวัดที่นครศรี
 ธรรมราช วัดเหล่านี้ปรากฏชัดว่าเจริญอยู่พร้อมกันไม่ได้ ๑ วัดรังสีกัย
 วัดนี้ ไม่เข้าใจในเกณฑ์สองอย่างข้างต้น บางทีสมเด็จพระบรมราชเจ้า
 พระองค์นั้น มีพระราชประสงค์จะทรงสถาปนาขึ้นเป็นวัดสำหรับพระองค์
 ในอาณาเขตร์ฝ่ายพระราชวังวร ๑ เช่นวัดชนะสงคราม ไม่พบสถาน
 อันอันเหมาะ จึงทรงสร้างขึ้นณที่นี้ ยุติเป็นอย่างไร ตามแต่จะสัน
 นิษฐาน ๑

ข้อว่าทรงสถาปนาขึ้นภายหลัง แต่ทรงทำการศุภเจ้าจอมมารดา
 ของพระองค์เจ้าคาราวดี พระราชชายาขึ้น ศพนันเป็นศพหีบ สถานที่
 เสด็จขึ้นนั้น โดยปกติเป็นที่วัด แลในพระนครห้ามเสด็จด้วย แต่
 สถานที่ดังนี้เป็นอาณาเขตร์ฝ่ายวังหน้า อาจโปรดให้เสด็จขึ้นได้บ้าง
 กระมัง เช่นนี้ควรพึงไว้ว่าได้ทรงทำการศุภนั้นที่วัดนี้ แต่น่าเห็นว่า
 ได้ทรงทำภายหลังแต่การจับของพื้นที่เป็นวัดแล้ว บางทีก่อนแต่สร้าง
 พระอุโบสถ ดังรู้มาว่าได้สร้างเป็นสี่มุมตามรูปเมรุที่เสด็จขึ้น ๑

ได้ทรงสถาปนาขึ้นเมื่อไร ยังไม่ทราบแน่ แต่พึงกำหนดได้โดย
 อนุมานดังนี้ สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาจักรีพลเสด็จ ได้ทรงรับอุปราช
 ภิเษก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ (ขวอก จ.ศ. ๑๑๘๖) ครั้นเมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๖๘
 (ปัจจุ จ.ศ. ๑๑๘๘) อนุเจ้านครเวียงจันทน์เป็นขบถ ยกกองทัพเข้ามา

เมืองนครราชสีมา ตลอดจนมาถึงเมืองสระบุรี สมเด็จพระบรมราช
เจ้าพระองค์นั้นเสด็จพระราชดำเนินในวโรกาสสงครามปราบปรามขบ
ให้พ่ายแพ้ตลอดถึงนครเวียงจันทร์ได้ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๕ (ปีเถาะ
จ.ศ. ๑๑๙๓) ทรงพระประชวรเป็นครั้งคราว สวรรคตเมื่อต้น พ.ศ. ๒๓๗๕
(ปีมโรง จ.ศ. ๑๑๙๔) ระยะเวลาที่ทรงสถาปนาพระอารามนี้ พึ่งมิได้
ภายหลังอุปราชภิเษก แลก่อนขบถเวียงจันทร์ระยะ ๑ เมื่อปราบขบ
ถเวียงจันทร์แล้ว ก่อนนำทรงพระประชวรอีกระยะ ๑ ใคร่ครวญดู น่าเห
นว่าทรงสถาปนาขึ้นในระยะหลัง เป็นนิมิตแห่งความมีชัย เช่นนี้จักได้
เหตุอันพอ แต่มีทางนำให้สันนิษฐานเป็นอย่างอื่นไปก็ไม่ได้ จักกล่าว
ข้างนำ ฯ

ถาวรวัตถุที่สร้างขึ้นครั้งสมเด็จพระบรมราชเจ้าพระองค์นั้น คง
เหลืออยู่ในบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๑) พระอุโบสถ ๑ หอพระไตรปิฎก ๑
ศาลาการเปรียญ ๑ ส่วนพระเจดีย์ได้เริ่มก่อแล้ว แต่ยังค้าง ฯ

พระอุโบสถนั้น ตามที่รู้มาว่าสร้างขึ้นเป็นสมุช ตามรูปเมรุเจ้า
จอมมารดาของพระองค์เจ้าดาราวดี แต่ในบัดนี้เหลือเพียงสามมุช ๆ
หลังได้รื้อเสียแล้ว ฯ ใคร่ครวญดูของที่เหลืออยู่ หลังคามุขน่าไม่ได้
เป็นผืนเดียวกันกับอีกสองมุช เหมือนอย่างวัดบรรลณ อันสมเด็จ
พระบรมราชเจ้าพระองค์นั้นทรงสร้างเหมือนกัน มุขน่ามีหลังคาหนึ่งต่างหาก
ตรงที่ต่อกับอีกหลังคาหนึ่ง มีรางกลางรับน้ำฝนจากหลังคาขวาง เช่น
รางในราวหลังคาแห่งเรือนสองหลังแฝด นี้ทำให้ข้าพเจ้าลงสันนิษฐาน

ว่าความคึกคึก จักไม่ได้ทำให้เป็นสุข ได้สร้างหลังน่าเป็นพระ
 อุโบสถ หลังขวางเป็นพระวิหาร แต่สร้างชิดกันเพื่อเปิดถึงกันได้ ตั้ง
 พระพุทธรูปตรงกลางในหลังที่เป็นพระวิหาร หันพระพักตร์ออกมาด้าน
 ข้าง ทางพระอุโบสถส่วนที่เหลือจากพระพุทธรูปทั้งสองข้าง กันฝาเป็น
 หองไว้พระพุทธรูปอื่นอีก แผนแห่งสองหลังนี้ก็ทำต่างกัน หลังที่เป็น
 พระอุโบสถ เฉลียงอยู่ในผนัง หลังที่เป็นพระวิหาร เฉลียงอยู่นอก
 ชั้มแลบานประตูหน้าต่าง ก็ต่างกัน ๑ เพราะอย่างนี้กระมัง ในครั้ง
 สมเด็จพระบรมราชเจ้าพระองค์นั้น จึงได้ผูกพัทธสีมาเฉพาะมุขหน้าเท่านั้น ๑
 ยังได้พบในหมายรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ยืนยันครีตก จ.ศ. ๑๒๓๓ อีกว่า ให้
 ขนกระเบื้องเคลือบเปลี่ยนพระอุโบสถพระวิหารวัดบวรนิเวศ ครั้งนั้น
 พระวิหารพระศาสดายังไม่ได้สร้าง นอกจากหลังขวางนั้น พระวิหาร
 อื่นไม่มี ๑ มุขหลังอีกมุขหนึ่งนั้น น่าจักได้สร้างขึ้นเมื่อปรารภจะเชิญ
 พระพุทธชินสีห์ลงมาจากพิษณุโลก คงสร้างฝาหลังขวางอย่างหลังน่า
 ที่เป็นพระอุโบสถ แต่ไม่ได้เจาะผนังหลังขวางเปิดถึงกันเช่นด้านพระ
 อุโบสถ สังเกตรอยที่ร่อง ตรงที่ตั้งพระบาทจำลองในบัดนี้ ด้านกว้าง
 แห่งพระวิหารหลัง คงขนาดร่วมในเสาแห่งพระอุโบสถ ไม่มีเฉลียง
 ก้านยาวก็คงราวสามห้อง เท่าส่วนแห่งหลังขวางที่ยื่นจากหลังน่าใน
 ข้างทั้งสอง ๑ รวมสามหลัง ๓ กลางขวาง หลังน่าแลหลังหลัง หัน
 ด้านสกัดเข้าหาหลังกลาง จึงแลเป็นหลังเดียวลุ่ม ๑ คำว่าสร้าง
 ตามรูปเมรุเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าคาราวดีก็มีฐานอยู่ เพราะ

เมรุคงทำเป็นสี่มุม แต่คงไม่ใช่ความคึกคึก ถ้าคึกจะให้เป็นอย่างนั้น
มาแต่แรก คงจักได้ทำหลังคาเป็นผืนเดียวกันมาแล้ว การที่ทำ
หลังคาต่างกันนั้น คงตั้งใจจะให้พระอุโบสถเป็นพระวิหารตั้งกล่าว
แล้ว ฯ แต่ต่อไปจักเรียกว่ามุขพระอุโบสถตามหมายรู้กัน ฯ

สมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงเชิญพระพุทธรูปพระองค์
ใหญ่จากวัดสระศพานเมืองเพชรบุรีมาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระ
อุโบสถ ฯ จกหมายเหตุในปฐมโหรของพระประมุขฉนวนรักษ์ประจำจอ
จ.ศ. ๑๑๘๖ ว่า “วันอาทิตย์เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ พระนาคัก ๘ ศอก
มาแต่เมืองเพชรบุรี” ทั้งนี้ พระวัดสระศพานนาคัก ๘ ศอก ๒๑ นิ้ว คง
หมายเอาพระองค์เอง แต่ศกมาตรที่รับไว้ยังเป็นรัชกาลที่ ๒
ทั้งเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ นั้น เป็นวันพุธ หาใช่วันอาทิตย์ไม่ เดือน ๗
ขึ้น ๖ ค่ำ วันอาทิตย์ มีในเป็นลำดับมา คือบรรกาลปัตตก จ.ศ. ๑๑๘๗
แลในปีฉลูเอกศก จ.ศ. ๑๑๘๙ ฯ แต่คงไม่ใช่ในปีหลังที่เชิญพระพุท
ธรูปสี่หลังมา พระวัดสระศพานนาคักได้เชิญมาก่อนแล้ว จึงได้ตั้งเป็น
พระประธาน แลประดิษฐานพระพุทธรูปสี่ไว้ ในมุขหลัง แต่ครั้งจะฟัง
ว่าพระวัดสระศพานได้เชิญมาถึงเมื่อบรรกาลปัตตก จ.ศ. ๑๑๘๗ ก็ไม่สนิท
เพราะจกหมายเหตุในปฐมฉกย่อมฟังไม่ได้เลย ผู้ที่ย่อมรู้จักศกมาตร
ที่เทียบ ไม่ควรจกให้คลาด ไม่ใช่เพียงแห่งเดียว ศกมาตรแห่งอื่น
ที่จกหมายเหตุในปฐมฉกยังกล่าวถึง ที่ได้สอบแล้ว ไม่ใช่จริงสักรายเดียว
ทั้งเดือน ๗ บรรกานั้น ก็กระชั้นกับเดือนนี้แห่งอุปราชาภิเษก ไม่ทัน

บัญญัติขบวบ แลจะต้องเชิญจากเพชรบุรีในน้ำนำบัวออกนั้นเอง ไม่เห็นว่า
นำจักเป็นไ้ ๑ ตามพระคำรัสเล่าของสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ พระพุทธรูปวัดสระศพานั้น เป็นพระหล่อ เมื่อ
เชิญมา รื้อออกเป็นท่อน ตามรอยประสานเดิม เชิญลงแพมาคุมเข้า
เป็นพระองค์อีก พระสงฆ์ของพระพุทธรูปนี้ เดิมโตอย่างของพระพุทธ
ชินสีห์ แต่ในครั้งนั้น เป็นเวลาที่เห็นพระศกเล็กงาม แลไม่เสียตาย
เพื่อจะแก้ของโบราณ พระยาธานีหัดการนายช่างในพระราชวังบวร ๑
เลาะพระศกเดิมออกเสีย ทำพระศกใหม่ด้วยดินเผา ประทับเข้าที่แล้ว
ลงรักปิดทอง ๑ พระองค์ใหญ่นี้ มีพระสาวกสำหรับกันคู่ ๓ เป็นพระนั่ง
ใหญ่เหมือนกัน นำตก ๒ สกถวัน ตรวญไ้ความว่าเป็นพระยืน ไม่
ใช่ของสำหรับกันมาแต่เดิม ๑

ไ้ทั้งเชิญพระพุทธชินสีห์จากพระวิหารวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
เมืองพิษณุโลกมาประดิษฐานไว้ในมุกหลัง ๑ ตามพระนิพนธ์ลิลิต
พงศาวดารเหนือของสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้น เชิญลงแพมา
ทั้งพระองค์ เมื่อนำน้ำขลเือกคัก จ.ศ. ๑๑๘๑ คือ พ.ศ. ๒๓๗๒ จอก
สมโภชที่นำพระตำหนักนำพระราชวังบวร ๑ ๓ วันแล้ว เชิญขึ้นยกชัก
มาวัดนี้ ก่อนมุกหลังแล้ว เชิญเข้าประดิษฐานไว้ในนั้น ๑ ส่วนเจดหมาย
เหตุในปฐมฉบับนั้นว่า เชิญมาถึงเมื่อวันพุธ เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ ปีเถาะ
ตรีศก จ.ศ. ๑๑๘๓ แต่เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ ปีนั้นเป็นวันพฤหัสบดี หาใช่
วันพุธไม่ ทั้งเป็นเวลาทีสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นทรงพระประชวร

แล้ว ในรายนันวันพอ เกือนยี่ แรม ๒ ค่ำ เฉพาะมิในยี่ชวศัสมฤทธิศก
จ.ศ. ๑๑๙๐ พลาตกันถึง ๓ ปี ภูไม่น่าฟังไ้ไ้เลย ๑

พระพุทธรูปสี่หน้า นั้น เป็นพระพุทธรูปสำคัญพระองค์หนึ่งในหัวเมือง
ฝ่ายเหนือ ทั้งโดยฐานเป็นพระพุทธรูปอย่างงดงาม ทั้งโดยฐานเป็น
พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ มีตำนานเล่าว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก พระ
เจ้านครเชียงใหม่แผ่อำนาจมาถึงนครศรีสัตนาแล้งแล้ว เสด็จลงมาตั้ง
เมืองพิษณุโลก เพื่อเข้าไกรสรราชพระโอรสอันเป็นพระราชนัดดาของเจ้า
นครศรีสัตนาแล้งอยู่ครอง หรืออีกนัยหนึ่งเพื่อเป็นฐานทัพอันจักยกกลง
มาตีพระนครลโว้ ในครั้งนั้น พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกทรงสร้างพระมหา
ธาตุแลพระวิหารใหญ่พระวิหารทิศขึ้นแล้ว ทรงหล่อพระพุทธรูปขึ้น ๓
พระองค์ พระชินราชพระองค์ ๑ พระชินสีห์พระองค์ ๑ พระศรีศาสดา
พระองค์ ๑ หล่อในคราวเดียวกันก่อนพระพุทธรูปจักราช ๑๕๐๐ พระชินราช
หล่อเสีย คงหล่อสำเร็จเพียง ๒ พระองค์ พระชินราชหล่อถึงสี่คราวจึง
สำเร็จ ในครั้งหลังหล่อเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ เชิญพระพุทธรูปสามพระองค์
นั้นประดิษฐานไว้ ณ ฐานสามแห่งท่ามกลางเมืองพิษณุโลกนั้น ฝ่าย
นักช่างสังเกตเห็นฝีมือทำ ลงสันนิษฐานว่าพระพุทธรูปสามพระองค์นั้น
หล่อในต่างคราวกัน หล่อพระพุทธรูปชินราชก่อนในระยะเวลาไม่สู้ไกลนัก
หล่อพระพุทธรูปชินสีห์ขึ้นในลำดับ แกะไขส่วนบกพร่องครั้งหล่อพระพุท
ธรูปชินราชให้บริบูรณ์ ส่วนพระศาสดานั้น หล่อภายหลังต่อลงมาตาม
ทั้งขนาดทั้งฝีมือใกล้เคียงจากสองพระองค์นั้นมาก ศักดิ์ราชที่หล่อฟังเขาเป็น

แน่ไม่ได้ เพราะศักราชแล้^๕ในพงศาวดารเห็น^๕พ่น^๕เผือก^๕มาก ยาก^๕เพื่อ
จะ^๕ถือ^๕เอา^๕เป็น^๕หลัก สันนิษฐานตามแบบพระพุทธรูป^๕เหมือน^๕หล่อ^๕ขึ้น^๕ใน
ยุ^๕น^๕น^๕คร^๕ศ^๕รี^๕ส^๕ถ^๕น^๕า^๕ล^๕ย^๕หรือ^๕สุ^๕โข^๕ทัย^๕เป็น^๕ราช^๕ธานี^๕แห่ง^๕อา^๕ณา^๕จักร^๕ฝ่าย^๕เหนือ^๕ ใน
ตอน^๕แรก^๕ที่^๕ยัง^๕นิ^๕ยม^๕พระ^๕พุ^๕ท^๕ธ^๕ร^๕ูป^๕พระ^๕พ^๕ัก^๕ตร์^๕กลม^๕ มี^๕มือ^๕ถือ^๕พระ^๕พุ^๕ท^๕ธ^๕ร^๕ูป^๕ใน
ช^๕ม^๕พ^๕ท^๕วิ^๕ป^๕ แต่^๕แก้^๕ไข^๕บาง^๕ส่วน^๕เสีย^๕แล้ว^๕ เช่น^๕มี^๕พระ^๕จุ^๕ฬ^๕า^๕แหล^๕ม^๕เป็น^๕พระ^๕ร^๕ั^๕ค^๕มี^๕
แล^๕นิ้ว^๕พระ^๕ห^๕ัต^๕ถ^๕เ^๕ว^๕เ^๕น^๕พระ^๕อ^๕ัง^๕คุ^๕สู^๕ แล^๕นิ้ว^๕พระ^๕บาท^๕เท่า^๕กัน^๕เป็น^๕ค^๕้น^๕ เป็น^๕อย่าง^๕ที่^๕
เปล^๕ง^๕มา^๕จาก^๕พระ^๕พุ^๕ท^๕ธ^๕ร^๕ูป^๕เช^๕ียง^๕แ^๕สน^๕อีก^๕ค^๕่อ^๕ห^๕่ง^๕ อนุ^๕มา^๕ตาม^๕นี้^๕คง^๕หล่อ^๕ขึ้น^๕
ก^๕่อน^๕พ^๕ท^๕ศ^๕ก^๕ิ^๕รา^๕ช^๕ ๑๘๐๐ จ^๕ก^๕ไม่^๕ภาย^๕หล^๕ง^๕จาก^๕ศั^๕ก^๕ิ^๕รา^๕ช^๕ใน^๕ค^๕า^๕น^๕า^๕น^๕เท่า^๕ไ^๕ว^๕น^๕ัก^๕
หรือ^๕อย่าง^๕ที่^๕จ^๕ัก^๕พ^๕อ^๕ไ^๕ด้^๕กัน^๕ คร^๕ึ่ง^๕กร^๕ง^๕ส^๕ยา^๕ม^๕ร^๕วม^๕เข้า^๕เป็น^๕เอ^๕ก^๕ิ^๕รา^๕ช^๕แล้ว^๕ มี^๕
กร^๕ง^๕ศ^๕รี^๕อ^๕ย^๕ธ^๕ยา^๕เป็น^๕ราช^๕ธานี^๕ สม^๕เ^๕เท^๕จ^๕พระ^๕เจ้า^๕แผ่นดิน^๕เส^๕ก^๕พระ^๕ราช^๕ค^๕ำ^๕เน^๕ิ^๕
ไ^๕ป^๕ห^๕ัว^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ฝ่าย^๕เหนือ^๕ ท^๕ว^๕ย^๕ง^๕าร^๕พระ^๕ราช^๕สง^๕ค^๕ร^๕าม^๕หรือ^๕ท^๕ว^๕ย^๕พระ^๕ราช^๕ศ^๕ร^๕ิ^๕ท^๕า^๕
โดย^๕เจาะ^๕จง^๕ ใน^๕เว^๕ล^๕า^๕ที่^๕ประ^๕ท^๕ย^๕อยู่^๕เม^๕ือ^๕ง^๕พ^๕ิ^๕ษ^๕ณ^๕โลก^๕ ไ^๕ท^๕ไ^๕เส^๕ก^๕จ^๕ว^๕าย^๕น^๕ม^๕ั^๕ส^๕การ^๕
ท^๕ร^๕ง^๕ท^๕ำ^๕ส^๕ัก^๕การ^๕บ^๕ุ^๕ชา^๕แล^๕สม^๕โ^๕ก^๕ษ^๕พระ^๕พุ^๕ท^๕ธ^๕ช^๕ิน^๕ราช^๕ แล^๕พระ^๕พุ^๕ท^๕ธ^๕ช^๕ิน^๕ล^๕ี้^๕ห^๕่^๕เป็น^๕
ค^๕ร^๕าว^๕ๆ^๕ มา^๕ ใน^๕พระ^๕ราช^๕พง^๕ศ^๕าว^๕ด^๕าร^๕บ^๕ุ^๕พระ^๕นา^๕ม^๕ไว้^๕โดย^๕เฉพาะ^๕การ^๕ คือ

๑ สม^๕เ^๕เท^๕จ^๕พระ^๕รา^๕เม^๕ศ^๕ว^๕ร^๕ คร^๕ึ่ง^๕เส^๕ก^๕จ^๕ยา^๕ค^๕ว^๕า^๕ท^๕พ^๕ไ^๕ป^๕ด^๕ี^๕เม^๕ือ^๕ง^๕เช^๕ียง^๕ใหม่^๕
เม^๕ือ^๕ พ.ศ. ๑๘๒๗ (บ^๕ั^๕ช^๕ว^๕ก^๕ จ.ศ. ๑๔๖) ท^๕ร^๕ง^๕เป^๕็^๕ล^๕อง^๕เท^๕ร^๕อง^๕ต^๕้น^๕ท^๕ำ^๕ส^๕ัก^๕การ^๕
บ^๕ุ^๕ชา^๕แล^๕สม^๕โ^๕ก^๕ษ^๕ ๗ วัน (ค^๕บ^๕ั^๕ย^๕พระ^๕ราช^๕ห^๕ัต^๕ถ^๕เล^๕ชา^๕ก^๕ล^๕ำ^๕ว^๕ง^๕ิ^๕ง^๕พระ^๕ช^๕ิน^๕ราช^๕
พระ^๕อง^๕ค^๕่^๕เ^๕ี่ยว^๕ ส่วน^๕ค^๕บ^๕ั^๕ย^๕ห^๕ม^๕อ^๕ย^๕ร^๕ิ^๕ค^๕เล^๕พ^๕ิม^๕ฟ^๕ัก^๕ล^๕ำ^๕ว^๕ง^๕ิ^๕ง^๕พระ^๕ช^๕ิน^๕ล^๕ี้^๕ห^๕่^๕ด^๕ว^๕ย^๕ ฯ)

๒ สม^๕เ^๕เท^๕จ^๕พระ^๕เอ^๕ก^๕า^๕ท^๕ศ^๕ร^๕ฐ^๕ คร^๕ึ่ง^๕ยัง^๕ค^๕ำ^๕ร^๕ง^๕พระ^๕ราช^๕อ^๕ิ^๕ริ^๕ย^๕ค^๕เป็น^๕
สม^๕เ^๕เท^๕จ^๕พระ^๕ม^๕หา^๕อ^๕ป^๕รา^๕ช^๕ เ^๕ก^๕พระ^๕ราช^๕ค^๕ำ^๕เน^๕ิ^๕ไ^๕ป^๕ด^๕ว^๕าย^๕น^๕ม^๕ั^๕ส^๕การ^๕โดย^๕เฉพาะ

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๕ (ปีเถาะ จ.ศ. ๘๕๓) ตรีสิให้เอาทองคำเครื่องราชูป
โภคมาทำเป็นทองประเทส ทำรูปพระชินราชด้วยพระหัตถ์แล้ว ทรง
ทำสักการบูชาแลให้เล่นมหรสพฉลอง ๗ วัน ๗ คืน (ไม่ได้กล่าวถึง
พระชินสีห์ด้วย)

๓ สมเด็จพระนารายณ์มหาราช เสด็จพระราชดำเนินไปถวาย
นมัสการโดยเฉพาะ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๓ (ปีชวด จ.ศ. ๑๐๒๒) ทรงทำ
สักการบูชาแลให้เล่นมหรสพสมโภช ๓ วัน ฯ

๔ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (พระบรมโกศ) เสด็จพระ
ราชดำเนินไปถวายนมัสการโดยเฉพาะ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๓ (ปีวอก
จ.ศ. ๑๓๐๒) ตรีสิให้ม้านมหรสพสมโภช ๓ วัน ฯ

ที่ได้เสด็จถึงเมืองพิษณุโลก แต่พระราชพงศาวดารมิได้รับไว้
โดยเฉพาะการ คือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสด็จไปเอาเมือง
นั้น เมื่อ พ.ศ. ๑๘๑๘ (ปีเถาะ จ.ศ. ๗๓๗) ฯ

ที่เสด็จประทับอยู่เมืองพิษณุโลก ได้ทรงทำสักการบูชาอยู่โดย
ปกติ คือ

๑ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ครั้นเป็นสมเฑาะพระเจ้าแผ่นดิน
แล้ว ทรงสร้างพระวิหารวัดพามณีที่เมืองพิษณุโลกแล้ว ทรงผนวช
เสกอยู่ทั่วถิ่น ๘ เดือน เมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๒ (ปีเมษ จ.ศ. ๘๑๑)

๒ สมเด็จพระบรมราชามหาพทธานุกร ครึ่งยังเป็นพระอาทิตย์วงศ์
พระมหากษัตริย์ เสด็จอยู่ครองเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๘
ถึง ๒๐๕๓ (รัชกาล จ.ศ. ๘๖๘ ถึงบรมเสด็จ ๘๗๓)

๓ สมเด็จพระมหาธรรมราชา ครึ่งยังเป็นพระมหากษัตริย์
อยู่ครองเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๒ ถึง ๒๐๘๘ (รัชกาล จ.ศ. ๘๘๓
ถึงบรมเสด็จ ๘๘๘)

๔ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครึ่งยังเป็นสมเด็จพะมหากษัตริย์
เสด็จอยู่ครองเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๓ ถึง ๒๓๐๘ (รัชกาล
จ.ศ. ๙๒๐ ถึงรัชกาล ๙๒๕) ภายหลังเสด็จกลับลงมาประทับอยู่
พระนครศรีอยุธยา ฯ

ครั้งกรุงธนบุรีเสด็จยাত্রาทัพขึ้นไปปราบชุมนุมฝ่ายเหนืออันเจ้าพระ
ฝางปกครอง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๓ (รัชกาล จ.ศ. ๑๓๓๒) เสด็จเข้าเมือง
พิษณุโลก ทรงเปลื้องทรงสัพททรงพระพุทธรูปนราธิวาส (กล่าวถึงพระ
พุทธรูปสี่พระองค์เพียงเมืองน่าน) เมื่อเที่ยวเสด็จกลับจากเมืองสวรรคบุรี
ทรงทำการสมโภช ๓ วัน ฯ

ครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยที่พระพุทธรูปสี่องค์ยังสถิตอยู่
โน้น ยังไม่มีสมเด็จพะเจ้าแผ่นดินใดเสด็จขึ้นไปถวายนมัสการ ต่อ
เชิญพระพุทธรูปสี่องค์ลงมาแล้ว จึงมีเสด็จ ฯ ไม่เกี่ยวข้องด้วยตำนานวัน
แล้ว จึงไม่กล่าวถึง

ขนาดพระพุทธรูปหินสีที่นั่น นำพระเพลา ๕ สอกคืบ ๗ นิ้ว (วัดไผ่
เก็มว่า ๔ นิ้ว) สูงตั้งแต่พระที่นั่งถึงพระพา ๖ สอกคืบ ๑๐ นิ้ว ห้อยน ๑
กเบียด พระรัศมี ๑ สอก (วัดไผ่เก็มประมาณกัน ๗ สอกคืบ ๔ นิ้ว)

พระพุทธรูปหินสีที่นั่น มีพระสาวกสำหรับกันคู่ ๑ เป็นพระยืน สูง
ตลอดพระเศียร ๓ สอกคืบ ๔ นิ้ว ได้ยินว่าเชิญลงมาด้วยกันจากพิษณุ
โลก นักช่างเห็นว่า เป็นของหล่อขึ้นในภายหลัง ฯ

ในมุกดำนวันออก แลค้ำวันตก ประดิษฐานพระพุทธรูปยืน
ปางห้ามสมุทร สูงตลอดพระรัศมี ๖ สอกมีเศียร ๕ มุขละพระองค์ มี
พระสาวกยืนองค์ละคู่ สูง ๔ สอกมีเศียร ๓ ได้ความจากหมายรับสั่งใน
รัชกาลที่ ๓ ว่า เมื่อต้นยมโรงฉคก จ.ศ. ๑๒๐๖ คือ พ.ศ. ๒๓๔๗
เตรียมการฉลองพระอิฐารสในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ มีหมายให้ทำ
กระจากจิกของควาหวานถวายพระสงฆ์ ๕๐ รูป พระพุทธรูปปางอะไรเรียก
พระอิฐารส ข้าพเจ้าเข้าใจไม่แน่ ตามพยานชนะนำได้แก่พระยืนสูง ๑๘
สอก พระยืนในพระวิหารวัดสระเกศ ดูเหมือนเรียกว่าพระอิฐารสเหมือน
กัน พระนั้นจดหมายเหตุในปฐมโรคนั้น ว่าสูง ๕ วา ๑ สอก ๑๐ นิ้ว
พื้น ๑๘ สอกขึ้นไป ได้ยินเรียกว่าพระสถิตารถก็มี ชื่อนี้ออกจาก สถิตารถ
ในภาษาสันสกฤต ตรง สถิตารถ ในภาษามคธ เป็นพระนามของสมเด็จพระ
พระพุทธเจ้าครั้งยังไม่ได้ตรัสรู้ พระพุทธรูปนั่งปางมารวิชัย ในพระ
อุโบสถวัดพิษณุมาศ เรียกว่า พระสถิตารถ พระพุทธรูปองค์ใดองค์หนึ่ง
ในพระอุโบสถวัดนี้ หรือแม้ในที่อื่น อันจะพึงเข้าใจว่าพระอิฐารสนั้น

กล่าวถึงในหมายรับสั่งนั้นย่อมน่าจะมี ถ้าข้อนี้หมายเรียกพระยีนชานาค
นั้นไว้ ก็น่าจะได้แก่พระยีนในมุนั้นเอง เช่นนี้พระยีนประกิจฐานใน
ภายหลัง ฯ

พระอุโยสถนั้น ได้ผูกพัทธสีมาคราวแรก เฉพาะมณฑล กำหนด
ศิลาเป็นนิมิตต์ทั้ง ๘ ทิศตามแนวผนังด้านนอก นิมิตต์ทิศใดอยู่ในมุข
เสมอแนวผนังมิตต์มุม อย่างไรจึงผูกเฉพาะมณฑล ข้าพเจ้าได้แสดงมติไว้
แล้วในหนหลัง จดหมายเหตุปฐมโศกขัตติยนั้นว่าผูกเมื่อเดือนนี้ แรม ๖
ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๓๘๐ ไม่ไต่รับวาระ ไม่มีทางสอบ
ส่วน ข้าพเจ้าจำได้ว่ายว่าสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยา
ลงกรณตรัสเล่าว่า เมื่อผูกสีมาคราวแรก ก่อขึ้นมาถึงเพียงฐานขัณฑ์
เท่านั้นได้เสด็จเข้าไปในสังฆมณฑล แลสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นทรง
อุปสมบทเมื่อนำพรรษาขลุเอกศก จ.ศ. ๑๓๘๑ คคือ พ.ศ. ๒๓๗๒ ถ้า
ความจำของข้าพเจ้าไม่คลาดคงได้ผูกในปีนั้น หรือในปีนำต่อมา ฯ

หอไตรปฏิมา ประกิจฐานพระไตรปิฎกด้วยพระราชวังบวร ฯ แต่มี
หลักฐานอื่นจะกล่าวข้างนำพิสูจน์ว่าได้ประกิจฐานในภายหลัง เข้าใจ
ว่าในครั้งนั้นคงยังไม่ทันได้ทรงสร้างพระไตรปิฎกสำหรับวัดนี้ ในเวลานั้น
หอคงว่างเปล่าอยู่ เพราะเวลาของพระองค์อยู่ข้างน้อย ฯ

การเปรียญ ประกิจฐานพระพุทธรูปปางเสด็จลีลา แขนงสุโขทัย
แลพระพุทธรูปยืนชานาคเล็กลงมานั้นอีก ๒ องค์ ข้างหน้ามีฉนวนมาสนั้น
เทศนา ฐานก่ออิฐถือปูน ตัวฉนวนมาสนั้นเป็นไม้สลักยึดทองอย่างพระแท่น

บัลลังก์แต่ไม่งาม ลักษณะแห่งการเปรียบผู้มีแต่ธรรมาสน์ ไม่ได้
 ประดิษฐานพระพุทธรูปใหญ่ แลพระพุทธรูปที่ประดิษฐานไว้นั้น ไม่ได้
 ก่อฐานซุกซี้ตามแบบอย่าง เป็นแต่ก่อขึ้นพอดังพระพุทธรูปใต้เท่านั้น
 ประดิษฐานขึ้นเมื่อภายหลังก็ได้ แต่พระทนต์นั้นเขียงอยู่ ถ้าไม่ใช่
 สมเด็จพระบรมราชเจ้าพระองค์นั้นทรงเชิญลงมา น่าเป็นของอันพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้มาครั้งเสด็จเมืองเหนือ ฯ

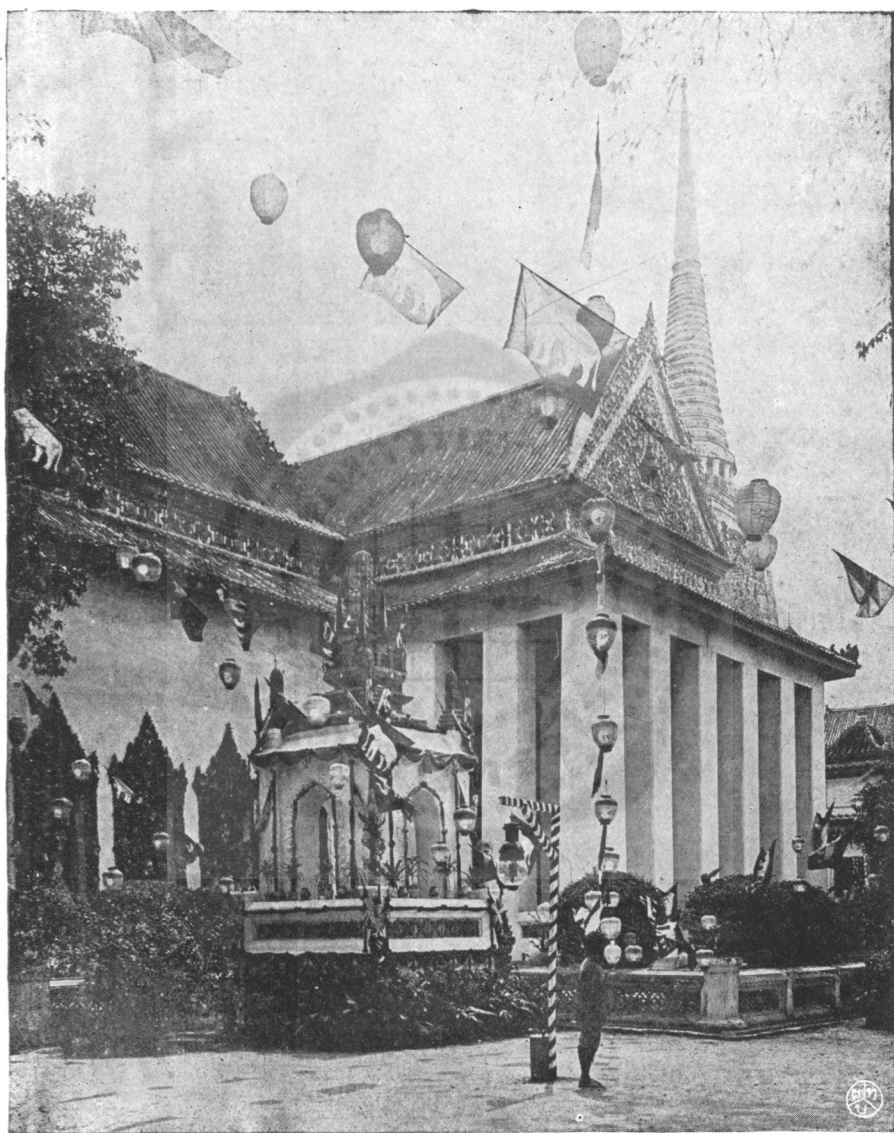
ส่วนพระเจดีย์ ในหมายรับสั่งในรัชกาลที่ ๓ ระบุว่าพระเจดีย์
 ใหญ่ ก่อพระฤกษ์เมื่อเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีเถาะตรีศก จ.ศ. ๑๑๘๓
 คือ พ.ศ. ๒๓๗๔ เวลารุ่งเช้า สำเร็จเพียงไรไม่ทราบต่อไป แต่หลักฐาน
 แลแบบอย่างแห่งพระเจดีย์ในบัดนี้ ดูเป็นไปตามพระราชนิยมแห่งพระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น มุขหลังยังมีอยู่ แนวพระ
 เจดีย์คงเสมอกัณนิชชั้นบน เมื่อสมเด็จพระบรมราชเจ้าพระองค์นั้นสวรรคต
 แล้ว คงไม่ได้ทำต่อมาจนถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
 มาอยู่ครองวัด ฯ จึงทว่าพระรณาดังในตอนนั้น ฯ

ถาวรวัตถุอันมีอะไรก็ไม่ปรากฏ นอกจากเสนาสนะที่ต้องมีเป็น
 แน่ เทียบตามของที่เหลืออยู่ในภายหลังจนได้เห็น คงเป็นเสนาสนะ
 เครื่องไม้ทั้งนั้น คงยังไม่ได้ทรงทำการปลูกสร้างอะไรมากนัก สมเด็จพระ
 พระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสแล้วว่า เมื่อแรก
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ วัดนี้มีต้นแคขึ้น
 อยู่เกลื่อนกลาด ฯ

วัดนี้มีคลองแลคูเป็นเขตต์ ๓ ด้าน ด้านวันออกเป็นคู ด้านใต้
แลด้านวันตกเป็นคลอง ด้านเหนือมีถนนพระสุเมรุเป็นเขตต์ แลมี
คูชอยในรวางบริเวณปูชนียสถานแลเสนาสนะ ตามแบบโบราณที่ทำ
ขึ้นตอนกัน ยังมีคูชอยอีกสายหนึ่งต่อพระเจดีย์ออกไปทางด้านใต้ในที่
สร้างพระวิหารเก๋งในวัดนี้ ผ่านบริเวณเสนาสนะไปัญจบคูด้านวัน
ออกขึ้นเสนาสนะเป็น ๒ ตอน ตรงท้ายหอสทรวแลตำหนักทรงพรทใน
วัดนี้ เข้าใจว่าทางด้านวันตกคงัญจบคลองเขตต์วัดเหมือนกัน แต่
ข้าพเจ้าไม่ทันได้เห็น คูสายนี้มีมาก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวเสด็จมาอยู่แล้ว เพราะสมเด็จพระมหาสมณ กรมพระยาปวเรศ
วิบูลยกรณตามเสด็จมาประทับอยู่ตำหนักกลางนอกคั่นนั้นออกไป ที่เรียก
ว่าลานโพในวัดนี้ เข้าใจว่าเดิมคงกำหนดเขตต์วัดเพียงคั่นเท่าเขตต์
วัดรังสีในครั้งนั้นที่มคชนิกเดียวกัน ภายหลังได้ขยายเขตต์ออกไปอีก
ถึงคลองด้านหลัง ส่วนวัดรังสีนี้รู้แน่ว่าได้ขยายเขตต์ออกไปในภาย
หลังคลองหรือคั่น บางทีคงได้ขุดแล้วในครั้งนั้นทั้งนั้นหรือบางสาย จก
หมายเหตุปุมโหรฉบับนั้นประจำชวต จ.ศ. ๑๑๙๐ ว่าชคคลองวัดวังน้ำใน
ฉบับนี้ อีกตอนหนึ่งประจำชวต จ.ศ. ๑๒๑๕ (รัชกาลที่ ๔) ว่าชคคลอง
ออกริมวัดบวรนิเวศ ออกวัดชัยชนะสงคราม คงหมายเอาคลองด้าน
วันตก น่าสืบสามห้าง ถ้าเป็นข่าวที่แน่คงชคขยายให้กว้างแลให้ลึก
คลองแลคูเหล่านี้มีทางออกถึงคลองรอบพระนคร ๒ สาย คลองสาย
วันตก ๑ คูในรวางบริเวณปูชนียสถานแลบริเวณเสนาสนะ ๑ ฯ

เนื่องจากเรื่องพระเจ้าพิมพิสารถวายอารามิกะ คือคนปฏิบัติพระ
อารามแก่พระขีณทวัจฉะ แลทรงพระพทธานมัตถ์นั้น เป็นประเพณีที่
สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงถวายข้าพระ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เลข
วัดไว้สำหรับทำการพระอาราม ไม่เกณฑ์ใช้ราชการอื่น สมเด็จพระบรม
ราชเจ้าพระองค์นั้นได้ทรงถวายครัวเวียงจันทร์เป็นข้าพระวัดนี้ ปลุก
เรือนอยู่ณะที่ธรณีสัณต์ต่อคูวัดก้านตวันออกออกไป ที่ในวัดนี้ขยายเป็น
แดนวัดแล้ว ฯ

ตั้งแต่ทรงสถาปนาขึ้นแล้ว ใครเป็นอธิบดีสงฆ์พระอารามนี้ แลมี
พระสงฆ์มากน้อยเท่าไรไม่ปรากฏ จนเมื่อจวนพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครอง ฯ คือก่อน พ.ศ. ๒๓๗๘ (ขวอก
จ.ศ. ๑๑๘๘) สักหน่อย ได้ยินว่าพระเทพโมลี (สิน) เป็นเจ้าอาวาส
มีพระสงฆ์เพียง ๕ รูป ต่อมาพระเทพโมลี (สิน) ลาสิกขา ฯ

พระอุโบสถแลพระเจดีย์วัดบวรนิเวศ
ดูจากด้านตะวันตกเฉียงเหนือ

ตอนที่ ๒

ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด

เมื่อพุทธศักราช ๒๓๗๘ (บวช ก.ศ. ๑๑๘๘) วัดน้ำวางเจ้าอาวาส
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยา
เธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์ ทรงผนวชประทับอยู่วัดสมอราย คือ
วัดราชาธิวาส ให้เสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ทรงสร้างพระ
ตำหนักพระราชทาน คือพระบ้นหย่าหลังหนึ่งเป็นตึกฝรั่ง พน ๓ ชั้น
ได้ยื่นว่ารื้อเอามาจากสวนขวา ในพระบรมมหาราชวัง อันสร้างขึ้น
ในรัชกาลที่ ๒ กับทั้งพระโรงอีกหลังหนึ่งเป็นฝากระดาน พนชั้น
เดียว ปลุกนำพระบ้นหย่าออกมา ฯ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมเด็จพระบรมราชาโอรส
แห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แลสมเด็จพระศรีสุริเยน
ทราบรมราชินี ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี ที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗
ทรงชน ๑๔ คา เดือน ๑๑ บชวคคศก จ.ศ. ๑๑๖๖ ได้ทรงรับพระ
สุพรรณบัฏเฉลิมพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติ
เทววงศ์ พงศ์อิสริยยศย์ รัชทายาทกุมาร ทรงตั้งอยู่ในฐานที่
สมเด็จพระบรมชนกนาถจะทรงเลือกเป็นรัชทายาทพระองค์หนึ่ง ได้ทรง
ผนวชเป็นสามเณรตามราชประเพณีแล้วลาผนวช ได้ทรงอุปสมบท

เป็นพระภิกษุ เมื่อพุทธศักราช ๒๓๖๗ (บวช จ.ศ. ๑๑๘๖) เสด็จ
 อยู่จำพรรษาที่วัดสมอรายตามเวลาที่นิยมลัทธิสมณะ พอทรงผนวชได้
 รายับกษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต พระ
 บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลานั้นทรงดำรงพระราชอิสริยยศ
 เป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระเชษฐโอรสได้เสด็จ
 เสด็จถวญราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช
 ต่อมา เสด็จมาประทับอยู่วัดมหาธาตุ ทรงเวียนปริยัติ ได้เข้าแปล
 ในที่ประชุมพระราชาคณะผู้ใหญ่ ต่อหน้าพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระ
 นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นเปรียญชั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็นพระราชาคณะ เสด็จกลับขึ้นไปตั้งสำนัก
 อยู่วัดสมอรายอีก ส่วนที่วัดมหาธาตุก็มีพระตำหนักอยู่ มีพระ
 ศิษย์หลวงแลข้าหลวงในกรมเฝ้ารักษา สมเด็จพระมหาสมณะ กรม
 พระยาขวเรศวริยาลงกรณ์เสด็จอยู่ที่นั่น ไม่ได้ตามเสด็จขึ้นไปวัดสมอ
 ราย เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาวธนาให้เสด็จ
 มาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ทรงพาพระศิษย์หลวงที่สำนักวัดมหา
 ธาตุตามเสด็จมาอยู่ที่นี่ เลิกสำนักวัดมหาธาตุ แต่สำนักวัดสมอ
 รายยังคงมีอยู่ สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ ทัฬห) ครั้งยังเป็นพระอริย
 มุนี เป็นหัวหน้าอยู่ที่สำนักวัดสมอราย เสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศ
 วิหารนี้เมื่อวันพุธ ที่ ๑๓ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๘ ทรงขึ้น ๕ คำ

เดือนยี่ ขวอถัฐศก จุลศักราช ๑๓๘๘ โดยขบวนเรือ ทรงเรือพระที่นั่ง
ทาศลี มีเรือคั้งนำ ฯ

ตามพระคำรัสเล่าแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก่อนแต่จะเสด็จมาอยู่ครองวัดนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดให้เสด็จเข้าไปเลือกของในพระราชวังบวร ฯ มีพระราชประสงค์
ให้พระราชทานให้นำมาไว้ ข้อนี้มีหลักฐานสมจริง พระไตรปิฎกฉบับ
วังนันทวัดมีกรวยแลผ้าห่อสายรัดอันวิจิตร กรวยเป็นทองคำลงยาที่มี
เป็นถมตะทองก็มี เป็นงาสลักก็มี ประดับมุกค้ำก็มี เป็นของปราณีต
เกินกว่าทำสำหรับถวายวัด เข้าใจว่าเป็นหนังสือที่ทรงสร้างไว้สำหรับ
พระราชวังบวร ฯ อย่างศิลาที่วัดเป็นชนิดเดียวกันกับอย่างที่เห็นในพระบรม
มหาราชวังชั้นใน ของเหล่านี้บางที่ทรงเลือกเอามาในครั้งนั้นก็ได้
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหาร แลโปรดให้เสด็จเข้า
ไปทรงเลือกของในพระราชวังบวร ฯ ก่อนนั้น เข้าใจว่าเป็นวิธีทรงดำเนิร
พระราชโบายคงจะประกาศให้รู้ทั่ว ทรงเทียบพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ในฐานะกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อชดเชย
ความสำคัญผิดในการสืบราชสมบัติ วัดนี้ชื่อวัดบวรนิเวศ เทียบกันได้กับ
บวรสถาน น่าจะได้พระราชทานในครั้งนั้น เมื่อปีเถาะ จ.ศ. ๑๓๘๓ ในหมาย
รับสั่งยังเรียกว่าวัดใหม่ ครั้นเมื่อปีมโรง จ.ศ. ๑๓๘๖ เรียกว่าวัดบวร
นิเวศแล้ว อีกอย่างหนึ่งโวหารสั้นเรียกว่าวัดบน เทียบกันได้กับวัดบน ฯ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีพระราชอัธยาศัย
โปรดทำถูก ทำจริง ๆ ในเวลานั้นยังนิยมถือกันว่า การอุปสมบท
ย่อมขึ้นด้วยกรรมวาจาสดกฏุขแบบแผน ว่าอัครธรรมาฐานกรณ ถ้าสดก
พลาไปอุปสมบทย่อมไม่ขึ้น ครั้งนั้นในกรุงสยามมีพระสงฆ์ ๒ นิกาย
คือ พระสงฆ์ไทย นิกาย ๑ พระสงฆ์รามัญ นิกาย ๑ คณะของพระองค์
ได้รับอุปสมบทมาในพระสงฆ์ไทยแล้ว จึงทรงชักนำให้รับอุปสมบทใน
พระสงฆ์รามัญอีก เพื่อมันขึ้น ส่วนความปฏิบัติของพระสงฆ์อย่างใด ยัง
บกพร่อง ทรงชักนำคณะของพระองค์ เพื่อแก้ปฏิบัติอย่างนั้นให้ถูกต้อง
พระธรรมวินัย ตั้งแต่ครั้งยังเสด็จประทับอยู่วัดมหาธาตุแล้วก็สมอวาย
มาแล้ว แต่ในครั้งนั้นพระองค์ยังไม่ได้เป็นอธิบดีสงฆ์แห่งสองพระอาราม
นั้น จึงยังไม่สดกพระราชนิพนธ์ในอันยังความปฏิบัติให้ไพบูลย์ ครั้น
เสด็จมาอยู่เป็นอธิบดีสงฆ์ในพระอารามนี้ ทรงได้ความสดกพระ
หฤทัยขึ้น จึงได้ทรงทำนุบำรุงความปฏิบัติของพระสงฆ์ให้เจริญขึ้น
กล่าวโดยย่อ ก็คือชักนำให้ตั้งอยู่ในสังวร ให้รู้จักนิยมในการรักษา
มรรยาทแลขนบธรรมเนียม เชื้อเผ่าในกิจวัตร ไม่เป็นแต่ทำไปโดย
ความมกมาย รู้จักใช้ความตริตรองให้เห็นอำนาจประโยชน์แห่งการ
ปฏิบัติอย่างนั้นโดยสมควร มีผู้เลื่อมใสแลสรรเสริญว่าพระสงฆ์สำนัก
วัดยานของพระองค์ปฏิบัติเคร่งครัดดี มีคนเข้ามาบวชมากขึ้นโดยลำดับ
ในตอนปลายแห่งสมัยของพระองค์ทรงครองวัด พระสงฆ์จำพรรษามี
จำนวน ๓๓๐ ขึ้นไปถึง ๓๕๐ รูปก็มี แต่การทรงเปลี่ยนแปลงวิธีครองผ้า

เป็นครองแหวกตามอย่างพระสงฆ์รามัญ ไม่เป็นที่ชอบของคนผู้ใช้
ความคิดเห็นยวรงค์ แม้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ไม่พอพระราชหฤทัย
แต่เป็นการปฏิบัติทางพระวินัย จึงทรงพระคุณธิภาพอยู่ จนการเปลี่ยน
แปลงวิจิตรองผ่านเป็นเหตุซังกแห่งการแผ่ความนิยมนับถือไม่มากนักน้อย
ถ้าทรงแก้ไขข้ออื่น ๆ ไปก่อน คงข้อนี้ไว้พลาง ข้างที่ทรงแผ่ความ
นิยมนับถือของคนทั้งหลายออกไปได้กว่านี้อีก แต่อันที่จริง ยังทรงเห็นยว
รงค์อยู่ แต่บริษัทยของพระองค์มีฉันทะเพื่อจะครองอย่างนั้น แลได้ครอง
กันขึ้นบ้างแล้ว จนถึงได้ครองเข้าในราชการ สมเด็จพระมหาสมณะ
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสแล้วว่า พระองค์ท่านเองได้ทรง
ครองแหวกเข้าในราชการก่อน ในคราวที่เสด็จเข้าไปรับบัญชาขาดเวร
ในพระบรมมหาราชวังวันหนึ่ง ด้วยทรงเห็นว่าพระญาณสมโพธิ (เต็ม)
วัดนาคกลาง เคยไปเมืองมอญมา ตั้งแต่นั้นก็ครองแหวก เข้าในพระ
ราชวังก็ครองอย่างนั้น ไม่ถูกตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง พระองค์ท่านควร
จะครองแหวกได้บ้าง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร
เห็น ยังไม่ตรัสอะไร จนถึงเวลาเสด็จเข้าไปทรงรับบัญชาขาด จึงตรัส
เบา ๆ ว่า เสด็จอย่างพระมอญทำอไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงขบขันบ้าง เข้าใจว่าเพื่อยอของกันบริษัทย ทรงออกรับหน้าเสียดเอง ๆ
ขนบธรรมเนียมที่ทรงตั้งขึ้นในวัดนั้น นอกจากปฏิบัติให้ถูก
ตามพระวินัย คือ ตั้งการนมัสการพระ ที่เรียกว่าทำวัตรตักทังเช้าทั้งคำ
ประจำวัน ทรงแต่งค่านมัสการขึ้นใหม่เป็นคำมคธ เป็นคำร้อยแก้วบ้าง

เป็นคาถาย้าง ที่ใช้กันแพร่หลายในทุกวันนี้ มีสวดมนตร์ประจำวันต่อ
นมัสการพระคำ เลือกพระสูตรต่าง ๆ ในอังคุตตรนิกายเป็นพื้น ที่
แสดงธรรมข้อปฏิบัติไว้สวดผลัดวันกันไป ถึงกำหนดวันพระถึงยักษ์แล
เต็มยักษ์ มีัมมัสสวนะเสมอไป ไม่เฉพาะแต่ในพรรษา มีเทศนา
เช้า ๓ โมงกัณฑ์ ๑ บ่าย ๓ โมงกัณฑ์ ๑ เสกของประทานอุโบสถศีล
แลทรงเทศนาเป็นพื้น ทรงเทศนาโดยผู้พระโธษฏฐิอียายให้คนฟังเข้า
ใจง่าย ชวนให้นิยมนิปฏิบัติด้วยความอาหาญแล้วเร่ง ใต้ทราบบว่า
มีคนพอใจฟังมาก เต็มในพระอุโบสถแล้วยังล้นออกมาข้างนอก แม้
พระอื่นก็ต้องเทศนาโดยผู้ปากเหมือนกัน ไม่โปรดเขียนหนังสือไว้
เทศน์ แม้เรื่องทรงเรื่องเอง เพื่อพระเปรียญบางรูปถวายเทศนาใน
ราชการ เสร็จแล้วตรัสให้เผาไฟเสีย เพื่อไม่ให้มีต้นฉิบหายเหลืออยู่
เพราะอย่างนั้นเทศนาที่ทรงเรื่องในภาษาไทจึงมีน้อยนัก ได้ยินว่ามี
อุโบสถสูตรเรื่องหนึ่ง ที่ทรงรณถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว บางทีจะเป็นหนังสือสำหรับถวายเทศน์เวร กับเทศนาบาง
เรื่องที่มีผู้ลอกคัดเอาไว้ได้ มีข้อปรารภอยู่แต่เพียงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร
ที่ทรงแต่งพระราชทานหม่อมเจ้าโสภณ เปรียญ ถวายเทศนาในราชการ
ทรงตั้งการทำบูชาพิเศษในอภิธัมมิกขิตสัณณแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา คือ
ทำวิสาขบูชาในเพ็ญเดือน ๖ ที่กำหนดว่าเป็นวันประสูติ ตรัสรู้ แล
ปรินิพพานแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันเริ่มการตั้ง
น้ำเตยเทียน วันขึ้น ๑๕ ค่ำ แลวันแรมค่ำ ๑ มีเคียวเทียนแลมีเทศนาเรื่อง

ปฐมสมโพธิ วันแรม ๘ ค่ำ ที่กำหนดว่าเป็นวันถวายพระเพลิงพระพุทธรูป
 สรรพการบูชาอย่างนั้นด้วยเหมือนกัน เทศนาด้วยเรื่องนั้น แต่คราว
 หลังนั้นกลับไปทำทัฬหีกรรมนิवास ทรงพระราชนิพนธ์คาถาไว้สำหรับสวด
 ในพิธีทั้ง ๒ คราว ถึงวันเพ็ญเดือน ๓ ที่กำหนดว่าเป็นวันที่สมเด็จพระ
 บรมศาสดาทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมสาวกสงฆ์ ๑๒๕๐ องค์
 ล้วนเป็นพระอรหันต์เอหิภิกขุ มาถึงโดยลำพังมิได้รับเรียกร้อง ซึ่ง
 เรียกว่าจาตุรงคสันนิบาต ทรงทำมาฆบูชา มีเทศนาด้วยเรื่องนั้น
 การกรณากฐินในครั้งนั้นด้วยผ้าที่ทำเสร็จแล้ว อันทายกนำมาทอดไม่
 ตรงตามบาลีที่ให้ทำตั้งแต่ซัก กระ ตัก ถึงเย็บย้อมให้เสร็จในวันนั้น วัดนี้
 รับพระกฐินหลวงที่ทรงทอดตามธรรมเนียมนั้น ไม่ทรงสามารถเปลี่ยนแปลง
 ได้ฉันทัก จึงทรงแก้ไขเฉพาะในผ้ายัด ทรงรับพระกฐินตาม
 ธรรมเนียมเมืองแล้ว เอาผ้าไตรพระกฐินนั้นมาเลาะออกเป็นท่อนผ้า
 แล้วกระตักเป็นอันตราสังหรือตราสงค์เย็บย้อมให้เสร็จในวันนั้น แล้ว
 จึงทำพิธีกรณากฐินครั้งหนึ่ง ทรงชักนำการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ อย่างอื่น
 อีกตามเทศกาล คือ ถวายสลากภัตในน้ำผลไม้มัธยม ถวายผ้าวัสสิกสาฎก
 เมื่อจวนเข้าพรรษา ตักบาตรนำลงในอุตุสารท ถวายผ้าจันทาพรรษา
 เมื่อออกพรรษาแล้ว ทรงจัดพัศค์ของสงฆ์อันเป็นครุภัณฑ์ รักษาไว้เป็น
 ของสำหรับวัด ทรงจัดครุภัณฑ์เป็นของกลางสำหรับคณะอื่นอีกอย่างหนึ่ง
 ต่างจากครุภัณฑ์ของสงฆ์ที่ขายขาดตัวได้ด้วยไม่ต้องผาติกรรม แลจ่าย
 ใต้ ไม่จำกัดเฉพาะวัด ทรงจัดเจ้าหน้าที่ทำกิจสงฆ์ เป็นต้นว่า ภัตตทเทศกะ

เจ้าหน้าที่ผู้แจกอาหาร เสนาสนคาหาปกะ เจ้าหน้าที่ผู้แจกเสนาสนให้
อยู่ จีวรปฏิคาหะและจีวรอาหะ เจ้าหน้าที่ผู้รับแลผู้แจกจีวร ภัณฑาการ
ริกะ เจ้าหน้าที่ผู้รักษาเรือนคลัง โดยได้รับสมมติจากสงฆ์ตามวินัยนิยม ฯ

ทรงบำรงการเรียนปริยัติธรรมให้รุ่งเรือง ทรงขอกปริยัติธรรม
เอง มีภิกษุสามเณรเป็นศิษย์เข้าแปลในสนามหลวง ได้เป็นเปรียญ
ประโยคสูงถึงประโยค ๘ ก็มีหลายรูป พระสำนักอื่นมาขอเรียนบ้าง
ก็มี ทรงเป็นหลักอยู่ในการได้หนังสือพระองค์หนึ่ง ครั้นนั้นพระเปรียญ
พุทธมคธไค้ด่อง มีพระลังกาเข้ามา จึงต้องทรงมีหน้าที่เป็นผู้รับรองใน
ราชการ มีคณะไว้สำหรับพระลังกาที่วัด ตั้งอยู่ที่เป้นพระวิหารพระ
ศาสดาในทุกวันนี้ ทรงสื่อสารกับคณะสงฆ์ที่ลังกา บางคราวก็ทรง
แต่งสมณทูตส่งไปลังกาโดยราชการก็มี ส่วนพระองค์เองได้ทรงเรียน
ภาษาอังกฤษจากชาวอเมริกันผู้เข้ามาตั้งสอนศาสนาอยู่ดล้อยู่ในกรุง ฯ
ได้ทรงทราบอักษรวิธี่แลภาษา ศาสนา แลการต่างประเทศ ได้ทรง
ประภิชรู้อักษรจีนสำหรับใช้เขียนคำบาลี อนวติ้นตามอักษรวิธี่แบบ
โรมัน เรียกว่าหนังสืออริยกะ มีทั้งแบบพิมพ์ทั้งแบบเขียน เพื่อผู้เรียน
ปริยัติเข้าใจอักษรวิธี่ดล่เยือกกว่าใช้อักษรขอม ใช้กันแพร่หลายในสำนัก
วัดบ้นนี้ ฯ

ครั้นนั้นการตีพิมพ์หนังสือยังไม่แพร่หลาย มีโรงพิมพ์แต่ของ
พวกมิชชันนารี พิมพ์หนังสือสอนศาสนา ทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัด พิมพ์
พระปาติโมกข์บ้าง สวดมนตร์บ้าง แบบแผนอย่างอื่นบ้าง เป็นอักษร
อริยกะ ใช้กันในสำนักนั้นแทนหนังสือลาน ฯ

เมื่อพระสงฆ์ในสำนักเจริญขึ้นแล้ว ทรงส่งพระศิษย์หลวงเดิม ไปตั้งสำนักเป็นศาสาขึ้นที่อื่น ๆ อีก ที่วัดสมอรายสมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ ทัย) ครั้งยังเป็นพระอธิมณีน เป็นเจ้าสำนัก ที่วัดบรมนิวาส เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวัดนอก พระญาณรักจิต (ธัมมสิริ สุข) เป็นเจ้าสำนัก สองสำนักนี้ตั้งมาก่อนแล้วครั้งยังเสด็จอยู่ที่วัดสมอราย เสด็จอยู่ที่วัดนี้โปรดให้พระเทพโมลี (เชียม) ครั้งยังเป็นพระรัตนมณีไปตั้งสำนักที่วัดเครือวัลย์ โปรดให้พระเมธาธรรมรส (ดิน) ครั้งยังเป็นพระครูใบฎีกาไปตั้งสำนักที่วัดพิชยญาติฯ โปรดให้พระอมรโมลี (นบ) ครั้งยังเป็นพระครูวินัยธรไปตั้งสำนักที่วัดบุษยาราม ศิษย์หลวงผู้อยู่ประจำในสำนักนี้ ที่ควรระลึก คือสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ครั้งยังไม่ไ้ทรงกรม พระอมรโมลี (ปัสสเทโว สา) พระศรีวิสุทธิวงศ์ (โสภโธ พัก) พระปลัดเรือง พระปลัดทัก แต่พระอมรโมลี ได้ลาสิกขาเสียก่อน ฯ

ในการรับกลุบุตรเข้ามาอุปสมบท เมื่อเสด็จมาอยู่วัดนี้แล้ว ทรงเป็นพระอุปัชฌายะเอง โปรดให้พระศิษย์หลวงเดิมผู้เรียนรู้ปริยัติธรรม สวดกรรมวาจา สึกแล้วแต่จะตรัสสั่งให้รูปใครไปหนึ่งสวด ทรงถืออำนาจในสังฆกรรม เจ้าภาพไม้อาณิมนตร์เลือกเอาตามชอบใจ ทรงแก้ไขคำขอขมาบรรพชา แลในกรรมวาจาอุปสมบท ใช้รูปขออุปสัมปทาเปกขะ แลขออุปัชฌายะให้ตรงตามบาลี แลเพิ่มคำนำแลส่งท้ายแห่งอนุศาสน์ ฯ ครั้งนั้นพระราชวงศ์ทรงผนวชเสด็จอยู่วัดนี้มีแต่กรมขุนนเรศวรมหาอุปราช

กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส กรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร สองพระองค์
 หลังเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ แห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ประสูติครั้งยังไม่ไ้ทรงอุปสมบท ในเวลานั้นเป็นหม่อมเจ้า กับหม่อม
 เจ้าโสภณ ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์ แลหม่อมเจ้าอิศรญาณ
 (นำเป็นนามฉายา) ในกรมพระองค์โตหาทรายไม่ ถ้าไม่ใช้ในสมเด็จ
 เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา เมื่อออกพรรษาแล้ว ถึงวันแรม ๓๓ ค่ำ
 เดือน ๓๓ เดือนอ้าย เดือน ๓ เดือน ๕ คักของสัญญาภิภุสามเณรผู้
 ปราณจะลาสิกขา ให้ทุลาตามวันตามเวลานั้น เพื่อลาสิกขาในเดือน
 เปนลำดับ ไม่ทรงรับทุลาพรำเพรื่อ ฯ

ส่วนการบรรพชา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ (ปรกา จ.ศ. ๑๓๘๘) เดือนยี่
 พอเข้าขบขัตต์แต่เสด็จมาอยู่ ทรงทูลขอพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เพื่อเชิญพระพุทธรูปยืนสี่ห้ายาจากมณฑล ออกสถิตใน
 พระอุโบสถหรือมณฑา นำพระพุทธรูปองค์ใหญ่ เป็นอันว่าประคิษฐานไว้
 ในมณฑา บัดทองของหลวงข้าง ของราษฎรข้าง ก้าให้ล่พระรัคมี
 ผั่งพระเนตรใหม่ แลคิภพระอุณาโลม ในมณฑลนั้นเชิญพระพุทธรูป
 เข้าไว้แทน ข้างที่จักเป็นพระพุทธรูปไสยาสิลา ที่เชิญมาจากวัดพระ
 พายหลวงเมืองสโขทัยเก่า อันประคิษฐานอยู่ในพระวิหารพระศาสดา
 ห้องหลังในบัดนี้ นอกจากนั้นไม่มีพระไสยาอื่น ต่อมาพระวิหารนั้น
 ไ้รื้อเสียแล้ว ได้พังสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลง
 กรณ์ตรัสเล่าว่าเพื่อก่อพระเจดีย์ แต่เมื่อพระเจดีย์ไ้เริ่มก่อมาแล้ว

ครั้งสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกทิพลเศพยังทรงพระชนม์อยู่ ก็คง
เพื่อขยายทักษิณพระเจดีย์ออกมาอีกชั้นหนึ่ง แล้วเมื่อไรหาทรายไม่
เข้าใจว่าคงก่อน พ.ศ. ๒๓๙๐ (ปีแม่ม จ.ศ. ๑๒๐๙) โดยเหตุอันก็มี
แจ้งข้างน่า ส่วนพระโสมนัส นั้น คงน่าจะยังอยู่หลังพระอุโบสถณะที่ตั้ง
พระบาทจำลองในบัดนี้ จนได้เชิญมาไว้ในพระวิหารพระศาสดา เพราะ
ไม่มีสถานอื่นอันจะพึงเชิญย้ายไปไว้ ฯ

ทรงพระปรารภพัตถัสมาเคิมว่า พระอุโบสถเป็นสามมุข ผู้
แต่่มุขน่าแห่งเดียว ก็เป็นคาบเกี่ยวกันอยู่ไม่ชอบกล ได้ทรงขอ
พระบรมราชานุญาตให้เป็นวิสุงคามสีมาเพิ่มทั้งสามมุข ขยายออกไป
เท่าแนวพลสังข์โดยรอบ ทรงผูกพัทธสีมาใหม่ กำหนดแค้นตามนั้น
ทำกันเป็นการเจียยเฉพาะพระสงฆ์ชนวน ผู้คราวนี้เป็นครั้งที่สองเมื่อ
ปีใดไม่แจ้ง แลแนวสีมาใหม่ก็หาได้ตั้งใบสีมาไว้เป็นที่สังเกตไม่
เข้าใจว่าคงใช้ศิลาก้อนเป็นนิมิตต์ ผู้แล้วกลบไว้ นิมิตต์นั้นฐาน
ที่ยังให้กำหนดตามมุข คงเป็นนิมิตต์มุขหน้า ๒ มุขข้างมุขละ ๔
นิมิตต์ประจำทิศใหญ่อีก ๔ เข้ากันเป็น ๑๔ ตามพระปรารภนึกเป็นที่
ว่าพระอุโบสถเป็นสามมุขมาแต่เดิม แต่หาเป็นอย่างนั้นไม่ ได้ความ
แน่ว่ามีมุขหรือพระวิหารหลังด้วย เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่
เช่นนี้ความเข้าใจยังมี ๒ ทาง คือทรงพระปรารภเฉพาะมุขอันเป็
ถึงกัน ไม่อย่างนั้นเมื่อผูกสีมาครั้งนั้น มุขหลังนั้นได้รื้อเสียแล้ว
จำเนียรกาลล่วงมาทรง พระปรารภจะขยายสีมาออกไปให้พ้นพระอุโบสถ

ให้เป็นที่ทำสังฆกรรมได้ทั้งในที่นอก ไ้ที่ทรงผูกพัทธสีมาวัดนี้ใหม่
เป็นครั้งที่สาม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ (บมแม่ จ.ศ. ๑๒๘๘) กำหนดกนิมิตต์
๖ แห่ง ด้านนำกำหนดด้วยรอกกนิมิตต์ คือต้นจันทน์ ๒ แห่ง ด้านข้าง
กำหนดด้วยยอกกนิมิตต์ คือบ่อน้ำ ๒ แห่ง ด้านหลังกำหนดด้วยปลาฉลาม
นิมิตต์ คือหลักศิลา ๒ แห่ง มีหลักฐานตงคโพน คือสอบนำสอบหลัง
บึงกลาง ฯ ได้ความตามพระปรารภครวญว่า เมื่อผูกสีมาครั้งนั้น มข
หลังไม่มีแล้ว แลที่แนวนิมิตต์หลังตรงกลางมีใบสีมาอยู่ทวนคอก
กัษฐานพระเจดีย์ แต่สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยา
ลงกรณ์ไม่ได้ทรงแสดงไว้ในพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวครั้งทรงผนวช ว่าได้กำหนดเป็นนิมิตต์ ฯ

การพระเจดีย์อันค้างอยู่ได้ทำต่อมา เข้าใจว่าการก่อได้สำเร็จ
ในครั้งนั้น ส่วนการประทับประตาคงทำตลอดมาถึงรัชกาลที่ ๔ มีการ
บางอย่างรู้ชัดว่าได้ทำในรัชกาลนั้น พระเจดีย์นั้นมีฐานกลมหรือที่
เรียกว่าลอมฟาง มีคูหาข้างในเข้าไปได้ มีชั้นทักษิณ ๒ ชั้นเป็น
สี่เหลี่ยม ฐานพระเจดีย์ชั้นบนโดยอ้อมรอบ ๒๔ วา ๓ สอก ๕ นิ้ว
คำนวณตามเกณฑ์นั้น ส่วนสูงแห่งพระเจดีย์ตั้งแต่ตอนบนขึ้นไปตลอด
ยอด ประมาณว่า ๒๒ วาเศษ ฐานล่างสูง ๓ สอก โดยอ้อม ๒๗ วา
๗ นิ้ว ทักษิณชั้นบนสูง ๓ วา ๓ สอกคืบ ๗ นิ้ว ทักษิณชั้นล่างสูง
๓ สอกคืบ ๘ นิ้ว เข้ากันเป็นส่วนสูงแห่งพระเจดีย์ ๕๕ วาเศษ เหลี่ยม
แห่งทักษิณไม่เท่ากัน คือถวัดชั้นบนด้านละ ๓๓ วาเศษ ชั้นล่าง ๓๕ วา

๒ สอกลเศษ ท้องพระเจดีย์มีซุ้ม ๕ ซุ้ม เปนทางเข้า ๓ ซุ้ม เปน
 ทางแห่งแสงสว่าง ๓ ซุ้ม ที่ทักษิณชั้นบนมีซุ้มยอดปราง ๔ มุม
 ประดิษฐานพระพุทธรูปยืน มีเก๋งเล็กอยู่กั้นเหนือ ประดิษฐานพระ
 ไพร่พินาศ เปนพระพุทธรูปศิลาขนาดย่อม นาคัก ๓ คืบ ๔ นิ้ว สูง
 ทลอปพระรัศมี ๑ สอกลเศษไม่ถึงนิ้ว ที่ทักษิณชั้นล่างมีทิมคคหลังคา
 เก๋ง ๔ มุม มีกำแพงล้อม มีประตูทางก้านถวนออกแลก้านถวนตก
 ก้านละ ๒ ช่อง ในคูหาพระเจดีย์ประดิษฐานพระเจดีย์กาไหล่ทอง
 ฐานศิลาสลักเรื่องปฐมสมโพธิ ข้างในนั้นได้ยินว่าอัญมณฺ์พระบรมธาตุ
 มีพระสถูปหรือกระโถมทำด้วยของต่างชนิดสวมเป็นชั้น ๆ กัน อริ
 ย่างหาทราบไม่ มีแจ้งในหมายรัชสังรัชกาลที่ ๓ ว่าเมื่อสมเด็จพระ
 จ.ศ. ๑๒๐๖ เดือน ๘ อุตราชาคม ชน ๕ คำ กรมหมื่นนครวงศ์วรวิทย์
 รัชสังให้ช่างหล่อช่างบกถึงพระเจดีย์ลังกาอันจะเชิญไปไว้ที่วัดขวรรณเวศ
 นำจะได้แก่พระเจดีย์องค์นี้ ที่ช่องคูหาแห่งหนึ่งประดิษฐานพระเจดีย์
 ศิลาองค์ย่อมมณฺ์แผ่นศิลาจารึกพระพุทธรูปเป็นอุทเทสิกเจดีย์ ฯ

ถาวรวัตถุอย่างอื่นที่สร้างขึ้นในปณที่ทรงครองวัดอยู่นี้ ที่รู้แน่
 พระตำหนักคึก ฟนสองชั้นห้าย่อมมีพาไลรอบ สร้างขึ้นในที่ตั้งทอง
 พระโรง นำพระบนห้าย่อออกมา ในเวลานี้เรียกว่าพระตำหนักเดิม
 สร้างยังไม่ทันเสร็จก็พอสันสมัยที่ทรงครองวัด สมเด็จพระมหาสมณะ
 กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เสด็จอยู่ต่อมา โรงพิมพ์หลังหนึ่ง เปน
 คึกฟนสองชั้น ห้าย่อมไม่มีพาไล แต่มีเฉลียงนำ สร้างขึ้นในที่ตั้งพระ

ทำหนักเพชรในบันทึก ชั้นล่างใช้คัมภีร์ ชั้นบนใช้เก็บของ ใต้เคยเป็นที่
 ที่เสกขประทัยแลเสกขออกในเวลาสร้างพระทำหนักเดิม พลัฒลาเล็ก
 สองห้อง มีพาไลสองคาน ฝาห้องถูกลูกอื้ออยู่ ข้างบนโถงเครื่องไม้
 หลังคามุงกระเบื้องสี จั่วแลช่องฟ้าใบระกาประดับกระจก เติมเป็นที่ประทับ
 ของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี ครั้นนั้นเรียก
 สมเด็จพระพันวัสสา ปลูกอยู่ในสวนพระราชวังเดิม เมื่อสวรรคต
 แล้ว ทรงเรือมาปลูกที่วัดเป็นอาสนศาลา ที่ริมคูคาน้ำออกถนน
 พระสุเมรุ นำพระทำหนัก ศาลาฤๅ & ห้อง & หลัง อยู่ข้างน้ำแลข้าง
 หลังหอไตรปลูกแลการเปรียญ หลังละคู่ ที่ฝาทำเป็นช่องไว้รับฤๅ
 กัดตนบ้าง ประดับแผ่นศิลาจารึกคำร่ายยาว ใต้บันว่าสร้างขึ้น
 ด้วยขี้จันทน์อันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริจาคแก่พระ
 สงฆ์เมื่อครั้งทรงพระประชวรคราวจะสวรรคต รัชละ ๒๐ บาท ส่วนที่
 พระสงฆ์วัดนี้ได้รับพระราชทาน พระสงฆ์ร่วมใจกันซ่อมแซมในการ
 ก่อสร้าง น่าจะทำค้างอยู่ กำแพงล้อมเสนาสนะสร้างยังไม่รอบ ยัง
 ของที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในยุคนั้น คืออุโบสถก่อด้วยศิลา ที่ลานพระ
 ทำหนักแลที่ลานพระอุโบสถ กระจ่างศิลาที่บริเวณพระอุโบสถ ฯ
 ส่วนซุ้มประตูเสวยทางนำพระอุโบสถ ศาลารายตามกำแพงแห่งลาน
 พระอุโบสถ รื้อเสียแล้วยังมี อยู่ก็ยังมี สร้างขึ้นครั้งสมเด็จพระบวร
 ราชเจ้าทรงสถาปนาหรือครั้งทรงครองวัด ไม่แน่ กำแพงล้อมบริเวณ
 ปุชนิยสถานแลซุ้มประตูสร้างขึ้นในยุบที่ทรงครองวัด หรือในสมัยที่
 เสกขได้ถึงฉวดยราชสมบัติแล้ว ไม่แน่ ส่วนซุ้มประตูทรงหลังพระวิหาร

พระคาสทา แลซุ่มประทุหลังคณะกฏฐูปแตกออกไป เป็นของสร้าง
 ในรัชกาลที่ ๔ ส่วนพระอุโบสถเป็นแต่ไต้ทรงตกแต่งด้วยจิตรกรรม
 ขาวอย่างกังทรูมา ไต้ทรงทำไธ้อย่างทราบไม่ตลอด ที่ทราบนั้นคือ
 ตราพระมหามงกุฎที่ซุ่มสำหรับข้างหน้าพระพุทธรูปสี่ทิศ สมเด็จพระ
 มหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสเล่าว่า เป็นพระตราแรก
 ที่ไต้ทำขึ้นในครั้งรัชกาลที่ ๓ ถึงเวลาเสด็จพระราชดำเนินพระราชนิเวศน์
 พระกฐิน รัชองค์ให้เอาพระกฐินขึ้นไว้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวมีไต้ตรัสถาม ต่อเมื่อยกยอดพระปรางวัดอรุณราชวราราม
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งให้ยืมมงกุฎพระ
 ประทานวัดนางนองมาทรงพระปรางก่อน แล้วจึงหล่อมงกุฎทรงพระ
 ประทานวัดนางนองใหม่ ตั้งแต่นั้นมาถึงคราวเสด็จพระราชทานพระกฐิน
 หาไต้เอาพระกฐินขึ้นปักเหมือนอย่างก่อนไม่ รูปภาพฝรั่งแสดงปัญหา
 ธรรมที่ผนังพระอุโบสถเห็นอย่างน่าต่งขึ้นไป นำจักไต้เขียนมาแต่
 ครั้งนั้นแล้ว

ในครั้งนั้น วัดนั้นในขณะกลางที่สมเด็จพระมหาสมณะ กรม
 พระปรมาธิบดีชินโนรส ครังยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นนุชิต
 ชินโนรส ทรงเป็นเจ้าคณะ แต่เป็นหัววัดของวัดแลสำนักคณะเกี่ยวกัน
 เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ (บ.อ. จ.ศ. ๑๒๑๒) พระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรในครั้งอวสาน ไต้ทรงแสดงวิปัสสิสาร
 ในเพราะความที่พระสงฆ์ครองผ้าต่างวิธินั้น ที่ปรากฏเป็นต่าง
 นิกายกันในรัชสมัยของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่

หัตถทรงทราบว่า สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชทรงถือเป็นการแผ่นดิน
อย่างนั้น จึงทรงเลิกลี้ภัยของแหวกเสียบ กลับครองหนึ่บตามเดิม ฯ

ครั้นคืนวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๕ (บัฏน จ.ศ. บังแป้น ๑๒๑๒)
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์
เสนาบดีมนตรีมุขปรึกษาพร้อมกัน อัญเชิญพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เสด็จพระราชดำเนินจากวัด
บวรนิเวศวิหาร ในวันรุ่งขึ้น พุทธศักราชที่ ๓ เมษายน ตรงขึ้น ๒ ค่ำ
เดือน ๕ เวลาเช้า โดยขบวนเรือ ขึ้นทรงพระราชยานที่ท่าราชวรดิฐ
สู่พระบรมมหาราชวัง สรงพระบรมศพแลเชิญประคิณฐานไว้ณะพระ
ที่นั่งกสิณมหาปราสาทแล้ว ประทับณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เวลา
ค่ำวันนั้นพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการถวายสัตย์ รุ่งขึ้นวันศุกร์
ที่ ๔ เมษายน ตรงขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ เวลา ๕ โมง ทรงลาผนวช
เสด็จประทับที่ราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ทพลียพลานำคลัง
ศุภรัต ในบั้นเป็นทีสร้างพระที่นั่งภาคมาศจรัญญองค์ที่สองหรือบริเวณ
แห่งพระที่นั่งองค์นั้น ได้ทรงรับบรมราชาภิเษก เมื่อวันพฤหัสบดี
ที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๕ ตรงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ บัฏนตรีศก
จ.ศ. ๑๒๑๓

สรุปกาลที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในผนวช
ก่อนทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ๑๒ ปี ๖ เดือนหย่อน ทรงครองวัด
๑๕ ปี ๓ เดือนหย่อน สิริ ๒๖ ปี ๘ เดือนหย่อน ทรงจำพรรษาได้ ๒๗
พรรษา ฯ

สมเด็จพระมหาสมณะเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ตอนที่ ๓

ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
ทรงครองวัด ในรัชกาลที่ ๔

ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพแล้วโปรด
ให้สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครังยังเป็น
พระองค์เจ้าฤกษ์ที่พระราชาคณะ เป็นอธิบดีสงฆ์แห่งวัดบวรนิเวศวิหารนี้
ฉลองพระองค์สืบไป แลให้เสด็จมาอยู่ที่พระตำหนักเดิม

สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์นั้น เป็น
พระโอรสของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวัง
บวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๒ ประสูติแต่เจ้าจอมมารคาน้อยเล็ก เมื่อ
วันพฤหัสบดีที่ ๑๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๓๕๒ ทรงชน ๖ คำ เดือน ๑๐
ขุมแสงเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ มีพระยศเป็นพระองค์เจ้าในพระราช
วังบวร ฯ ทรงพระนามพระองค์เจ้าฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัยทรงตั้งตามคุณนิมิตต์ คือ ประสูติในวันแรกตั้งพระราช
พิธีปราบดาภิเษก ทรงผนวชเป็นสามเณรเสด็จอยู่ทั่วมหาธาตุมาแต่
พระชนมายุ ๑๔ พรรษา เมื่อพระชันษาได้ ๑๘ ปีประจวบไข์ทรงพิธีตั้ง
ลาผนวชออกรักษาพระองค์ชั่วคราว ครั้นหายประชวรแล้ว กลับทรง
ผนวชเป็นสามเณรอีก เสด็จอยู่ต่อมาจนถึงกำหนดทรงอุปสมบท ลา
ผนวชออกไปสมโภชตามราชประเพณีในครั้งนั้นแล้ว ทรงอุปสมบท

เป็นภิกษุเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ (บัณฑิต จ.ศ. ๑๑๙๑) เสกขอยู่หัวคัมภาราค
ต่อมา ไท่ทรงเรียบรูปรียัตติแต่หาได้เข้าแปลเป็นเปรียญไม่ ทรงเลื่อม
ใสในปฏิบัติได้เข้าในคณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมา
แต่แรก จึงเป็นศิษย์หลวงชั้นแรก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสกขมาอยู่ครองวัดนี้ ไท่ตามเสกขมาอยู่ด้วย เป็นผู้ที่ทรง
ยกย่องในฐานะแห่งพระเถระผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง ในพระเถระ ๑๐ องค์
ผู้เป็นที่ปรึกษากิจแห่งคณะ^๑ ไท่ทรงรับสมณะศักดิ์ที่พระราชกณะมา
แต่ในรัชกาลที่ ๓ เป็นอนเถระอยู่ในเวลานั้นด้วย

ใน พ.ศ. ๒๓๘๔ นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
สถาปนาพระองค์เจ้าฤกษ์เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามว่า กรมหมื่น
บวรวิมลวิมลพันธุ์ มีสร้อยพระนามลงท้ายบรมพิตร ทรงสมณะศักดิ์
เสมอสมเฑาะพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ โปรดให้มีพระครูฐานานุกรม
๓๓ รูปเท่ากัน แต่มีตำแหน่งพิเศษสำหรับประทับพระเกียรติยศ คือ
พระครูปลัดมหานายก ฝ่ายขวา ๑ พระครูปลัดจุฬานายก ฝ่ายซ้าย ๑
สองรูปนี้มีตำแหน่งเป็นปลัดใหญ่แลปลัดรอง พระครูปริตรโกศล ๑
พระครูพุทธมณฑลปริชา ๑ สองรูปนี้มีหน้าที่สวดพระปริตร เค่านำมรธา
ภิเษก ๔ รูปนี้เป็นพระครูมีนตยภักดิ์ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัย
ธรรม ๑ พระครูอินมสวณ ๑ พระครูอนันตประกาศ ๑ ภายหลังแก้

๑ นามพระเถระ ๑๐ องค์ แจกอยู่ข้างท้ายตอนที่ ๓ นี้

เป็นพระครูเอกเสาวน แลพระครูอนันตนิมิตต พระครูสังฆวิบาล ๓ พระครูสมุห ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ครั้งนั้นตั้งพิธีที่พระตำหนัก เสด็จพระราชดำเนินมาพระราชทานพระสุพรรณบัฏ ทรงยกสำนักขัตตบรรณวิเวกวินัยแล้วขึ้นเป็นคณะพิเศษ เรียกในครั้งนั้นว่าบรรณวิเวกาคณะ เป็นกิ่งอันหนึ่งแห่งคณะกลาง ที่ได้ชื่อในภายหลังว่าคณะธรรมยุตติกนิกาย ตั้งแต่นั้นมาวัดนี้จึงเป็นวัดเจ้าคณะ ฯ

ธรรมเนียมวัดแลการปฏิบัติอันเป็นมาอย่างใด ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดนี้ สมเด็จพระมหาสมณกรรมพญาพรหมเสนาบดีทรงรักษาให้คงอยู่ เว้นการบางอย่างก็ทิ้งต่อไปนี้.

๑ พระเถรานุเถระคณะนี้ได้เข้าชื่อกันขอสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ อัครมหาเสนาบดีนำความกราบบังคมทูลว่า การครองผ้าห่ม ต้องจำใจทำด้วยฝืนความรู้ สักว่าไม่ถูก เป็นการค้ำใจอยู่ ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต เพื่อได้ปฏิบัติศาสนกิจโดยสะดวกใจ ตามที่เห็นว่าอย่างไรถูก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า ไม่ทรงถือการพระศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องการแผ่นดิน พระสงฆ์เห็นว่าปฏิบัติอย่างไรถูก ปรารถนาจะทำงทำได้ตามใจ เป็นอันพระราชทานเสรีภาพในอันปฏิบัติพระศาสนาอย่างนี้ ตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์คณะวัดนี้จึงได้กลับครองแหวกอีก ฯ

๒ พระเถระที่เป็นกำลังในการวัด ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดรุ่งโรยไป พระปลัดเรื่องถึงมรณภาพเสีย

แต่ในครั้งยังเสด็จอยู่ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (โสภโฑ พัก) แลพระปลัดทัก
 ลาสิกขาเสียบในครั้งนั้น คงมีแต่พระศาสนโคธนา คือ พระอมรโมลี
 (ปุสฺสเทโว สา) ผู้กลับเข้ามาอุปสมบทอีก ได้ไปนํ้ากำลังใหญ่ในการ
 พระศาสนา พระผู้สามารถเทศนาโดยผู้ปากมีน้อยลง ท่านจึงแต่ง
 หนังสือเทศนาขึ้นไว้สำหรับใช้อ่านในวันธัมมัสสวนะปกติแลในวันบูชา ได้
 แต่งเรื่องปฐมสมโพธิย่อ ๓ กัณฑ์จบ สำหรับถวายเทศนาในวันวิสาขบูชา
 ๓ วัน ๆ ละกัณฑ์ แลเรื่องจาทรงคสนิยานตกกับโอวาทปาติโมกข์
 สำหรับถวายในวันมาฆบูชาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เปนอันได้รับ
 พระบรมราชานุมัติ ยังได้รํ้าเรื่องปฐมสมโพธิพิสดาร สำหรับใช้
 เทศนาในวัดสองคันทวยอีก ๑

๓ การใช้อักษรขอมเรียกจารึกทางลง เพราะแบบเรียนปริยัติยังใช้
 อักษรขอม หนังสือสวดมนตร์ก็เป็นทุกกัน แม้พิมพ์ในอักษรขอม
 บ้างแล้ว ก็ยังไม่แพร่หลาย แลอักษรขอมจืดจางกว่าอักษรขอม
 ตัวเขียนในภาษาไทยก็ไม่สะดวกกว่าใช้อักษรไทย เพราะพระในครั้งนั้น
 ไม่คุ้นกับอักษรวิชัยแบบโรมัน ในภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งแบบอักษรไทยใช้ในภาษามคธ โปรดให้พิมพ์คำ
 สมาทานศีลคำทำวัตรสวดมนตร์ขึ้น ดูเหมือนสำหรับพวกชาววังก่อน
 แต่ได้ใช้สืบมาในเมื่อต้องการพิมพ์สวดมนตร์อื่นเป็นของใช้แพร่หลาย ๑

๔ การวิสาขบูชาต่างวัดต่างทำ ถึงวันอัฐมิมิจึงทำที่วัด ไม่ได้
 ไปทำที่วัดบรมนิวาส ๑

ทรงตั้งธรรมเนียมบางอย่างขึ้นใหม่ คือ.

๑ วันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ทรงนักพระสงฆ์คนแล้วที่ออกจากวัดนี้ ไปนมัสการพระมหาเมธีรัตนปฎิมา แลทำวัตรสวดมนต์ในพิธีเข้าพรรษาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อถวายพระราชากุศลแทนถวายสักการในเวลาทรงผนวช สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสเล่าว่า แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถึงเทศกาลเข้าพรรษา เสด็จถวายพุ่มที่วัดนี้ พระศิษย์หลวงเดิมผู้เคยถวายสักการในกาลเช่นนั้น ได้จัดสักการไปตั้งไว้ที่ซอกซี้หน้าพระพุทธรูปหินสีห์ เพื่อทรงขบพระหัตถ์เป็นพุทธรูปบูชา ทรงทราวยอชียายแล้วตรัสว่า พระผู้รักถึงพระองค์ ถึงวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงไปทำวัตรสวดมนต์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อถวายพระราชากุศล ฯ

๒ ถึงกำหนด ๓ ปีมีการไหว้ครุปรายบาย ทรงนักพระสงฆ์มาเพิ่ญทานบริจาค ต่างรูปจักไทยธรรมมาตั้งรวมกันในที่ประชุมทำการ เป็นต้นว่าในพระอุโบสถ ทำการบูชา อ่านประกาศเทวคา^๒ แลสวดมนต์แล้วว่าคำบริจาคไทยธรรม อุทิศส่วนกุศลแต่ท่านครูปรายบายผู้ยังไม่ล่วงคติแห่งสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรม แลไทยธรรมนั้นอันเป็นครุภัณฑ์ จักเป็นของสงฆ์หรือของกลางตามนิยม อันเป็นลหุภัณฑ์เฉลี่ยแจกกันตามส่วน

๓ เสร็จการรับพระกฐินแห่งวัดทั้งหลายแล้ว ทรงนักพระเถระทั้งหลายไปนมัสการพระปถมเจดีย์ แต่ภายหลังทรงพระชวาลง แล

๒ คำประกาศเทวคา มีอยู่ข้างท้ายตอนที่ ๓ นี้

พระเถระทั้งหลายก็ชวาลงตามกัน ทั้งคลองเจ็ดยาวก็เข็นขึ้นไปมา ไม่สทวก ธรรมเนียนนี้ไต่คไปเอง ฯ

๔ ส่วนพระองค์ เมื่อจะทรงเป็นพระอุปัชฌายะประธานอุปสมบท แก่กุลบุตรคนแรกในทุกปี ทรงทำพิธีให้วัชรุปาธยายก่อน มีนัยสการ พระ สวคมนตรี แลสวคองค์ของภิกษุผู้ควรเป็นอุปัชฌายะ ฯ

๕ ทรงครองวัดได้ กิ่งแลเต็มยศที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงครอง ทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองยุคทุกคราวมา^๓

ในสมัยนี้ผู้เลื่อมใสในความปฏิบัติของพระสงฆ์ล้นกัน ออกหน้า บำเพ็ญกุศลทานบริจาคเข้าวัด จำศีลฟังเทศน์ แลบรรพชาอุปสมบทได้ โดยสทวกใจ ไม่ต้องรแวงฝักโดยทางราชการแผ่นดิน แต่สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาวรศรวิยาลงกรณีทรงรมติอยู่ เกรงว่า จักเป็นโอกาสที่คนผู้ไม่ศรัทธาเลื่อมใสจริง ๆ เข้ามาบวช เขาจักหวัง เอาเป็นทางที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจักโปรดปราน เช่นนั้นฉันทะแล อดสาหะในการปฏิบัติจักไม่เข้มแข็ง ทรงรับแต่บุตรแห่งสกุลที่คุ้นเคย กันมา แลที่เห็นว่าเป็นผู้มีอิทธิพลบริสุทธิ โดยที่สุตผู้เนื่องในพระ ราชวงศ์ก็ทรงเลืกรับเหมือนกัน ในครั้งนั้นพระราชวงศ์ที่ทรงผนวช เสกขอยู่วัดนี้ คือพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า อยู่หัว หม่อมเจ้าในกรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ หม่อมเจ้าในสมเด็จ เจ้าฟ้าอาภรณ์ หม่อมเจ้าในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ หม่อมเจ้าใน

๓ ถ้าประกาศเทศนาในงานฉลองยุค มีฉบับในหอพระสมุด ฯ ได้พิมพ์ไว้ข้าง ท้ายตอนที่ ๓ นี้ด้วย

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราศนพิตำ หม่อมเจ้าในสมเด็จพระกรมหมื่น
มกุฎราชกุมาร หม่อมเจ้าในกรมขุนราชสีหวิกรม หม่อมเจ้าใน
กรมหมื่นอดิศัยดิถีสมุหบดี หม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าจันทรา หม่อม
เจ้าในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส หม่อมเจ้าในกรมหมื่นวิษณุวชิราภรณ์
เจ้าเพชรที่ทรงชุบเลี้ยงอยู่ในกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดให้อุปสมบท
เป็นนาคหลวง ก็โปรดให้อยู่ที่วัดนี้ ๖

ในพระเจ้าลูกยาเธอแห่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น
กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณรเสด็จอยู่ที่วัดพระ
เชตุพน ในสำนักสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
ครั้งทรงผนวชเป็นภิกษุเสด็จอยู่ที่วัดนี้ ๖

หม่อมเจ้าพระศิขเรศ ในกรมหลวงมหิศวรินทราธิราช ทรงผนวช
มาแต่เป็นสามเณร ได้แปลปริยัติเป็นเปรียญ ๔ ประโยค เมื่อชนมายุ
ครบกำหนดโปรดให้อุปสมบทที่เดียว ไม่ได้ลาผนวชออกไปสมโภช
ก่อนตามประเพณีเดิม นี่เป็นธรรมเนียมต่อมาสำหรับหม่อมเจ้าสามเณร
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ ทรงตั้งเป็นหม่อมเจ้าพระราชอาคันตุกะ มีราชทินนามว่า
หม่อมเจ้าพระธรรมมุนีสาธิตา ๖

หม่อมเจ้าฉายเชิด ในสมเด็จพระกรมหมื่นมกุฎราชกุมาร คือกรม
หมื่นนฤบาลมณฑลมาตุย ทรงผนวชแล้วเป็นเปรียญมาแต่ครั้งเป็นสามเณร
เหมือนกัน ครั้นอุปสมบทแล้ว แปลปริยัติต่อได้เป็นเปรียญ ๘ ประโยค
ภายหลังลาสิกขาเสีย ๖

หม่อมเจ้าเนตร ในพระองค์เจ้าเสื่อในพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒
ทรงผนวชมาแต่เป็นสามเณร ดูเหมือนได้เป็นเปรียญ ๔ ประโยค
ภายหลังลาผนวชเสีย ฯ

พระองค์เจ้าหม่อมเจ้านอกจากนี้ ทรงผนวชตามธรรมเนียมแล้ว
ทรงลาสิกขา ฯ

เจ้าเขมรที่โปรดให้อุปสมบทอยู่นั้น คือองค์สมเด็จพระนโรดม
แสงองค์สมเด็จพระท้าวท้าวราชคณีย หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งตามสมญา
เดิมว่าองค์สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ผู้เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชาโดยลำดับ
กันมา ฯ

ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ แลพระเจ้าลูกยาเธอแห่งพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประสูติ เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว
ในกาลนั้นทันเพียงทรงผนวชเป็นสามเณรหลายพระองค์ ได้โปรดให้
จัดการทรงผนวชมาเป็น ๓ คราว คือ

คราวที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ (ชั่วน จ.ศ. ๑๒๖๘) ทรงผนวช
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ คือพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการใหญ่ ตามพระเกียรติยศ มีสมโภช
วันหนึ่ง รุ่งขึ้นแห่ไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประทับ
แรมเพื่อการฉลองคืน ๑ แล้วเสด็จมาอยู่คืน ประทับที่พระที่นั่งหย้า
เมื่อออกพรรษาแล้ว ทรงถวายเทศนามหาชาติกัณฑ์ลักขณัม พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสทรง
ทำสำเนาเครื่องกัณฑ์แทนกระจากใหญ่ถวาย เหมือนเมื่อพระองค์

ทรงผนวช ทรงเทศนาภิกขุที่มีทรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ครั้งยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎา
ยทินทรทรงทำกระจากใหญ่ถวาย ในเวลาที่ยังทรงผนวชได้เสด็จถวาย
นมัสการพระพุทธชินราชยังเมืองพิษณุโลกในคราวเสด็จพระราชดำเนิน
ทรงผนวชอยู่ ๖ เดือนลาผนวช ฯ

คราวที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงผนวชพระองค์เจ้ากฤดาภินิหาร
คือกรมพระนเรศวรฤทธิ ฯ

คราวที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอ ๖ พระ
องค์ แบ่งเป็น ๒ วัน ฯ

ในการทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอทั้งสองคราว มีสมเด็จพระสังฆราชแห่ง
ทรงผนวชทั่วทิศพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว เสด็จมาอยู่ด้วยกัน ตรัสขอให้
พระองค์เจ้าคนางคยศคล คือกรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จอยู่ที่พระ
ชนหย้า พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์ คือกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์
เสด็จอยู่ที่โรงพิมพ์ พระเจ้าลูกยาเธอนอกจากนั้นเสด็จอยู่ที่
คณะภิกษุ ทรงผนวชค้างพรรษาบ้าง ลาผนวชในขณะนั้นบ้าง ฯ

ในรัชกาลที่ ๔ นั้น พระสงฆ์ชั้นม้าน้ำที่เข้าในราชการมากขึ้น
โปรดให้มีพระครูพระปริตรคู่ ๑ ม้าน้ำที่สวดพระปริตรยกน้ำสำหรับ
สรงมูรธาภิเษก แลให้มีพระพิธีธรรม ๑ สำรับ ๕ รูป ม้าน้ำที่สวด
ภาณยักษ์ในพระราชพิธีตรุษ ทรงคิดทำของสวดขึ้นใหม่เป็นแบบภาณ
ยักษ์สำหรับธรรมยุต แลมีม้าน้ำที่สวดคุเวทตามเวรในพระบรมมหา

ราชวัง ๑ ในครั้งนั้นตำแหน่งเหล่านี้เป็นเกียรติยศแก่วัด แต่เมื่อ
 พระสงฆ์ชั้นน้อยลง ตำแหน่งพระพิธีธรรมย่อมหนักแก่วัด ต่อมาใน
 รัชกาลที่ ๕ ต้องย้ายไปไว้ที่วัดเทพศิรินทร์แล้ววัดโสมนัสวิหาร บิณฑ
 ชาติเวรแลฉนเวรทรายว่ามีมาแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๓ แต่บิณฑชาติ
 เรมมีกำหนดวันอะไร แลสมทบกับพระสงฆ์วัดโสมนัสวิหารไม่ ใน
 รัชกาลที่ ๔ วันพฤหัสบดีรับบิณฑชาติเวรในพระบรมมหาราชวัง วัน
 อาทิตย์รับในพระบรมราชวัง สมทบกับพระสงฆ์ธรรมยุติกาวัดอื่น
 ส่วนฉนเวรไม่มีกำหนดแน่ สักแต่จะเวียนมาถึงพระราชคณวาทินที่
 เป็นผู้นำ พระสงฆ์วันทั้งนั้น ในวันปกติ ๓๐ รูป ไม่มีสวดมนตร์คำ
 ในวันพระ ๒๐ รูป มีสวดมนตร์คำวันนั้นด้วย บิณฑชาติเวรแลฉนเว
 รนี้มีตลอดมาจนถึงเวลาเลิกในรัชกาลที่ ๕ ส่วนในพระบรมราชวังในเวลา
 ว่างเช้าของวัน หยดไปคราวหนึ่ง ๑

การพระราชกุศลส่วนพระองค์แลของข้างใน เช่นสลากภัตต์
 แลเลี้ยงขนมเบื้อง ไต้ทรงทำทัฬหี ที่เป็นการในวัง ถิ่นมนตร์พระสงฆ์
 วัดนั้นเข้าไป ไต้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นการใหญ่คราวหนึ่ง เรียก
 ว่าการผ่องพันไฟรี ๑ ในรัชกาลที่ ๒ พระองค์ตั้งอยู่ในฐานที่จะทรงเลือก
 เป็นรัชทายาทพระองค์หนึ่งถึงกล่าวแล้ว มาถึงรัชกาลที่ ๓ จึงตก
 อยู่ในฐานต้องรวังพระองค์ ทั้งมีผู้งานจะทำความเสียใส่อยู่ด้วย
 จนต้อออกนอกหน้า แต่หากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระ
 เมตตาอยู่ จึงทรงรักษาสวัสดิภาพมาไ้ ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรม
 ราชเจ้ามหาศักดิพลเสพสวรรคตแล้ว ไม่ไ้ทรงตั้งกรมพระราชวัง

ขวรสดานมงคลอีก เป็นเหตุให้พระราชวงศ์บางพระองค์ผู้บำเพ็ญ เพื่อ
ราชสมบัติก็คิดปองร้ายแก่พระองค์ตลอดถึงบริษัท แม้พระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดทงพระราโชบายให้ทราบโดยนัยว่า พระ
องค์จักเป็นรัชชทายาททั้งกล่าวแล้ว ก็ยังไม่แน่ว่าจักพ้นอันตราย
ต่อเมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงเป็นอันหมายไ้แน่ พระ
ราชกคณลงสวัสดิภาพนั้น จึงเรียกว่างารผ่องพันไพร่ งารนี้ไ้
ทรงทำทัฬหีพระศรีรัตนศาสดาราม ทั่วกัน ทั่วทัชมรมนิवासผลัดวันกัน
รวมเป็น ๓ วัน มีสวคมนตรีเลียงพระแลเทศนา ทรงถวายไตรแพรแล
ยาตรกับสมณบริกขารอื่นแก่พระสงฆ์ศิษย์หลวงเดิม มีจำนวน ๓๐๐ รูป
อนมานตามหมายรับสั่ง ปีฉลู จ.ศ. ๑๒๓๕ เรื่องเสด็จถวายไตรพระสงฆ์
วัฑฒรวนิเวศ ๑๒๐ รูป แล้วออกพลับพลา เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๘๖ พระ
ไพบูลย์นาคร ใ้ใคร่ครวญตามพระนาม น่าจะไ้ไ้ญญประภิชฐานไว้ใน
เก่งน้อยที่สร้างใหม่ ณะทักษิณชั้นบนแห่งพระเจดีย์ในครั้งนั้น เว้น
ไว้แต่จักไ้ประภิชฐานไว้แล้วในครั้งยังทรงผนวชเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ ที่เป้น
คราวสิ้นเลี่ยนสัตรครั้งแรก ฯ

ในการพระราชทานกุญ ี ครั้รัชชกาลที่ ๓ เสด็จพระราชดำเนิร
โดยทางชลมารค ครั้รัชชกาลที่ ๔ เสด็จพระราชดำเนิรโดยทางสถ
มารคโดยขวรราช แต่ในบางปีเสด็จพระราชดำเนิรโดยขวรพยุหยาตรา
พลับพลาเปลื้องเครื่องทั่วกันสร้างขึ้นไว้ เพื่อแสดทงเกียรติยศว่าเป็นวั
ธิพระกุญ ีโดยขวรพยุหยาตรา ในบางปีพระราชทานพระกุญ ีในวัน
ให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดโดยขวรอย่างนั้นเป้น

พระเกียรติยศ ผ้าพระกฐินทรงเต็มผ้าขาวพยับกำกั๋ยไปกั๋ยไคร วิธีรับ
พระกฐินงศการกรานนำพระที่นั้งไว้ ใ้ผ้าขาวคั้กเป็นผ้ากฐิน เสรีจ
แล้วจึงกรานแลอนโมทนา ใ้เป็นธรรมเนียมสืบมาในวั้ถธรรมยุต ฯ

เนื่องด้วยการทำผ้ากฐิน เป็นธรรมเนียมที่พระเถระต่างวั้มา
ช่วยการกฐิน แต่ไม่ได้ยินว่าช่วยเย็บ เพราะการเย็บมีช่างหลวงมาทำ
แต่แรกไ้ยินว่าอยู่ตลอดเวลากราน ช่วยสั้ดมนตร์ ครั้้นวั้ก็มีมากขึ้น
รับพระกฐินในวันเค้ยกั้กันสองสามวั้ ผู้ช่วยก็คั้ต้องแบ่งเวลาช่วยวั้กัน
บ้างวั้กันบ้าง กลายเป็นช่วยอย่างจับจก ทั้งมาไม่พร้อมกันเป็นสมาคม
ด้วย ธรรมเนียมช่วยกฐินนั้นจกไ้มีมาแล้วในครั้งพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครของวั้ ในครั้งนั้นคงไ้ช่วยกันจริง ๆ ฯ

เมื่อพระเจ้าลูกเธอสิ้นพระชนม์ลง มีพระอิศริยยศไม่ถึงพระ
ราชทานเพลิงพระศพที่ทองสนามหลวง ที่เรียกว่าพระเมรุกลางเมือง
โปรดไ้ทำพระเมรุพระราชทานเพลิงที่วั้กัน ปลูกขึ้นที่อุปั้จารวั้คั้
ทรวั้ที่คั้กถนนขวรนิเวศผ่านไปในบั้คนี้ บริเวณพระเมรุออกไปถึงถนน
สิยสามห้าง คลองในรวางนั้นปลูกกระตานเป็นลานพระเมรุ มีพลั้พลา
ที่ประทับหลังยาว ๘ ห้อง มีพาไลรอบ ปลูกอยู่ริมกำแพงเป็นเครื่อง
ไม้จริง ล่องถุนก่ออิฐ สำหรับเป็นที่ประทับในเวลาฝังพระเมรุ ฯ

ในรัชชกาลที่ ๔ นั้น ทรงสถาปนาวั้คั้ราชประคิยฐุสถิตมหาสิ้มา
รามขันใหม่ ทรงอาราธนาพระศาสนโคณ คือสมเด็จพระสังฆราช
(ปุ้สสุเทโว สว) ไปอยู่ครอง พระสงฆ์ผู้ไปด้วยออกจากวั้คั้ ทรง

จึงสถาปนาวัดมกุฏกษัตริยารามอันทอดทั้งมานานนั้นขึ้น ทรงอาราธนา
พระจันทร์โคจรคุณ (จันทร์ขี้ยิ้ม) ออกจากวัดนี้ไปอยู่ครอง แต่
พระสงฆ์ผู้ไปอยู่ด้วย ออกจากวัดนี้บ้าง จากวัดโสมนัสวิหารบ้าง เพราะ
ท่านได้เคยอยู่มากในสำนักวัดสมอราย แล้วย้ายมาอยู่วัดโสมนัสวิหาร
ครั้งเลิกสำนักวัดสมอราย ต่อมาทรงตั้งเป็นพระราชอาคันตุกะ โปรดให้
มาอยู่ช่วยการที่วัดนี้ เมื่อไปอยู่วัดมกุฏกษัตริยาราม จึงได้พาพระสงฆ์
ผู้เป็นศิษย์ที่วัดนี้บ้าง ที่วัดโสมนัสวิหารบ้างไปอยู่ด้วยกัน ทรงบรรณะ
วัดตรีทศเทพที่กรมหมื่นวิษณุวาทนิกาย แลกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส
ทรงสถาปนาโดยลำดับแลค้างอยู่ ทรงอาราธนาพระครูปลัดสุลา
ยุณนายก (คง) ไปอยู่ครองกับพระสงฆ์วัดนี้ ฯ

ส่วนการก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์นั้น ทรงบรรณะพระอุโบสถ ส่วน
ที่ปรากฏว่าได้ทำขึ้นในรัชกาลนั้น มุงกระเบื้องเคลือบเป็นอย่างหลังคา
ลูกฟูก ประดับลายน่านแห่งสามมุขแลมุขลดคาน้ำเป็นลายด้วยกระ
เบื้องเคลือบ ตรงกลางเป็นตราพระมหามงกุฏ แลพระขรรค์รองพาน
สองชั้น ข้างในเขียนผนังมุน้ำใหม่ เห็นอุปถัมภ์ต่างเขียนภาพ
ฝรั่งแสดงปัญณาธรรมต่างเรื่อง ในรวงหน้าต่างเขียนเรื่องพิชิตสัง
แกแลเทศกาลบุญ ร่ายพันเส้าเป็นต่างสี่แสดงปัญณาธรรมเปรียบด้วย
น้ำใจคนหกประเภท อันเรียกว่าลพพิชาต ฯ แรกเสด็จเล็งถวัลย
ราชสมบัติ ตรัสให้แผ่ทองคำทำพระรัศมีลงยาราชาวดี ประกับพระรัศมี
พระพุทธรูปสี่ทิศชั้นหนึ่ง ในเวลาปกติเอาออกเก็บไว้ ทรงเฉพาะใน

เวลาจาร ทรงถวายฉัตรตากเก้าชั้น สมเด็จพระมหาสมณะ กรม
 พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ศรีเสถียรว่าเปนฉัตรทรงพระบรมศพพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่หุ้มตาคันนั้นแตกต่างธรรมเนียมใน
 ภายหลัง ได้ยินว่าครั้งรัชกาลที่ ๓ พระมหาเศวตฉัตรใช้หุ้มตาคาว
 ไม่อย่างนั้นคงเห็นว่าผ้าขาวไม่ทน จึงเปลี่ยนเป็นตาค ขอบที่ไค้เหน
 ภายหลังในเวลาเอาลงเปลี่ยนครั้งรัชกาลที่ ๕ ดูเหมือนเป็นตาคสี ทรง
 ถวายผ้าทรงสัพักตาค คันไม้ทองเงิน แลมโหรีอีกสำหรับประโคมใน
 เวลาพระสงฆ์เข้าค้ำเป็นพระเกียรติยศ ภายหลังตรัสให้หล่อฐาน
 พระพุทธชินสีห์ด้วยทองสัมฤทธิ์ ไต่ยกเข้าประทับเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ ปีที่
 ทองใหม่ทั้งพระองค์ทั้งฐาน มีการสมโภช ๕ วัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘
 เสด็จนมัสการแลสมโภชพระพุทธชินราชที่เมืองพิษณุโลก เสด็จกลับ
 แล้วทรงสมโภชพระพุทธชินสีห์ด้วย กัณฑ์หาทรายไม้ ในคราวนี้ทรง
 ถวายพระอามรวงหยกสวมนิ้วพระอังคสุทราลัย แลเงิน ๓ หายคือ ๕๐ ซึ่ง
 พระเจ้ายุทธ ยกเอียงไป ตรัสให้รื้อที่คดแก้ไขให้ตรง แลให้หล่อรูป
 สิ่งซึ่งม้านกอินทรีด้วยทองสัมฤทธิ์ตั้งบนหลังขุมพระเจดีย์ ตรัสให้
 ถมคลองในรวางพระเจดีย์กับคณะลังกา รื้อคณะนั้นสร้างพระวิหารหลัง
 หนึ่ง ๕ ห้อง มีเฉลียงรอบนอก ขึ้นเป็น ๒ ตอน ด้านวันออก ๓ ห้อง
 ประดิษฐานพระศาสดา ด้านวันตก ๒ ห้อง ประดิษฐานพระพุทธไสยา
 พระศาสดานั้น มีตำนานกล่าวไว้ในหนังสือ ในตำนานพระพุทธ
 ชินสีห์ ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ตรัสเล่าว่า เจ้าอธิการวักขงอ้อยช้าง จังหวัดนนทบุรี ชื่ออะไรจำไม่ได้
 เชิญลงมาจากเมืองพิษณุโลก ทั่วหมายว่าจักประดิษฐานไว้ที่วัด
 นั้น สมเด็จพระยาบรมมมหาพิชัยญาติทราบข่าวเข้า จึงขอเชิญเขา
 ไป เพื่อประดิษฐานไว้ที่วัดพระคู่คิณพลี อันท่านสถาปนาที่คลองบางหลวง
 หรือบางกอกใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ
 เข้า มีพระราชดำรัสว่า พระศาสนาเคยอยู่ด้วยกันมากับพระพุทธชินสีห์
 ต้องพระราชประสงค์จะเชิญมาไว้ที่วัดบวรนิเวศวิหาร แต่ในเวลานั้น
 ยังไม่ได้สร้างพระวิหาร จึงมีพระบรมราชโองการให้เชิญมาพักไว้ที่
 วัดสุทัศนเทพวรารามพลาง เมื่อทรงสร้างพระวิหารขึ้นแล้ว จึงตรัสให้
 เชิญมาประดิษฐานไว้ที่พระวิหารนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ ในเวลาเชิญมา
 พระสอขำรุก ต้องเททองตามไว้ ขนาดพระศาสดานั้นนำพระเพล ๔
 สอกคืบ ๘ นิ้ว (วัดไว้เดิมว่า ๖ นิ้ว) สูงแต่พระที่นั่งถึงพระอุฟา ๕
 สอกคืบ ๑ นิ้ว พระรัศมี ๑ สอก ๑ นิ้ว (วัดไว้เดิมประมวณกัน ๖
 สอก ๑ คืบ ๔ นิ้ว) ฯ

พระไสยยานั้น เป็นพระศิลา เชิญมาแต่วัดพระพายหลวง เมือง
 สุโขทัยเก่า ยาวตั้งแต่พระบาทถึงพระอุฟา ๖ สอก ๑ คืบ ๕ นิ้ว พระ
 รัศมี ๑ คืบ เข้าใจว่าคงได้ทอดพระเนตรเห็นครั้งเสด็จประพาสเมืองนั้น
 เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ เสด็จมาอยู่วัดนี้แล้วจึงทรงเชิญลงมาเป็นการหลวง

๓ พบหมายรับสั่งปรากฏว่าเชิญพระศาสดามาไว้ที่วัดสุทัศนเมื่อเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ
 ๖ ฤกษ์เบญจศก พ.ศ. ๒๓๘๖ ประดิษฐานไว้ที่มุนีมาฆะอุปสงค

หรือการส่นพระองค์ พระศิลาอย่างนี้ไม่ได้ทำไว้ เพื่อประดิษฐานเป็น
ศิลาอย่างเดิม ทำพอเป็นแกนที่เป็นพระใหญ่ ต่อเป็นท่อน เพราะอย่าง
นี้จึงได้ลงรักปิดทอง ฯ

การพระวิหารยังทำไม่เสร็จ พระศาสดาแลพระโศภิตยังไม่มีทัน
ปิดทอง ฯ

ในคราวพระเจดีย์แลพระวิหารพระศาสดา ทรงสร้างพระวิหาร
น้อยขึ้นอีกหลังหนึ่ง ๓ ห้อง มีเก๋งโถงสองข้าง เรียกกันว่าวิหารเก๋ง
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสแล้วว่า มีพระ
ราชประสงค์จะประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์ของท่านผู้ครองวัดนี้
แต่ในกาลนั้นยังหาทันได้ประดิษฐานไม่ ด้านหลังแห่งพระวิหารหรือทาง
ห้องพระพุทธรูปโศภิต ทรงสร้างฐานโศภิตมีทึบเกษศรล้อม เป็นโศภิตระ
เพื่อทรงปลูกต้นโพธิ์ที่ใต้พันธุ์มาจากพุทธคยาประเทศอินเดีย ที่ใน
ครั้งนั้นพึงรู้กันว่านักปราชญ์ยุโรปทางโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นที่
ตรัสรู้แห่งสมเด็จพระบรมศาสดา แต่หาทันได้ทรงปลูกไม่ ต่อพระ
วิหารพระศาสดาออกไปทางด้านตะวันตก นอกกำแพงชั้นใน ทรงสร้าง
กุฏิหมู่หนึ่ง เรียกว่าคณะกุฏิ ส่วนหนึ่งมีกุฏิ ๓ ห้อง ๒ หลัง หอฉัน ๑
หลัง สำหรับผู้ปกครอง อีกส่วนหนึ่งกุฏิน้อย ๒ ห้อง ๘ หลัง สำหรับ
พระสามัญ เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอ ทรงผนวชเป็นสามเณร เสด็จประทับ
อยู่ที่คณะกุฏิ กุฏิหมู่หนึ่งจัดไว้เป็นที่สำหรับเจ้านายทรงผนวชเสด็จอยู่
ที่บริเวณเสนาสนะหลังพระตำหนักเดิม ทรงสร้างกุฏิอีกขึ้นหมู่หนึ่ง

แถวยาวสกัถหลัง ๓ หลัง ๆ ละ ๕ ห้อง กันเป็น ๓ ห้องข้าง ๒ ห้องข้าง
อยู่ไต่ราว ๒ รูป แถวชอย ๔ แถว ๆ ละ ๑ หลัง ๆ ละ ๕ ห้อง กัน
เป็น ๓ ห้องข้าง ๒ ห้องข้าง หม่อมเจ้าพระราชอาคณเอยในหมื่นนี้ กัน
เป็นตอนเฉพาะส่วน ๆ ทรงสร้างกุฎีตึกอีกหมู่หนึ่ง ที่เรียกว่าคณะแดง
ในบัดนี้ มีกุฎีใหญ่ ๓ ห้อง มีเฉลียงหน้า ๑ หลัง เป็นที่อยู่แห่งผู้ปกครอง
หอฉัน ๒ ห้อง มีฟาไลรอบ ๑ หลัง กุฎีแถวกันเป็น ๓ ห้องข้าง ๒ ห้อง
ข้าง ๔ หลัง กัปปียกุฎี ๑ หลัง กุฎีตึกเหล่านั้ทรงสร้างขึ้นแทนกุฎีไม้
ของเดิม คำหนักล้าที่สมเด็จพะมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยา
ลงกรณ์เสด็จอยู่นั้น ท่านตรัสเล่าว่า เมื่อโปรดให้ท่านเสด็จขึ้นมาอยู่พระ
คำหนักเดิมแล้ว รื้อเอาไปปลูกทั่วทั้งสี่ทิศทวารวดี ตรัสให้ขุดคลองวัด
บ้านสวนตกน้ำสิบสามห้าง ขยายให้กว้างแลลึก ทำเขื่อนไม้กรือฐ
ตรัสให้ทำเขื่อนแห่งคูในวงบริเวณชั้นนี้วัดถแลบริเวณเสนาสนะ แล
คูค่าน้ำแห่งบริเวณเสนาสนะก่ออิฐเป็นคัน ปูศิลาแดงที่นำมาจากเขา
เนินหินลับ แขวงเมืองราชบุรี ส่วนสมเด็จพะมหาสมณะ กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงสร้างศาลาประทับงานลายครามของเก่าขึ้น
หลังหนึ่งที่น่าพระคำหนัก เรียกว่าศาลาจาน แลทรงสร้างฐานโพธิ์ขึ้น
แห่งหนึ่ง ปลูกต้นโพธิ์ใต้พันธุ์มาจากพุทธคยาเหมือนกัน ที่มุมคณะ
แดงด้านเหนือ ๆ

ที่ธรณีสัณฐานของพระอารามนี้ บ้านนำวัด นอกกำแพงพระนคร
ออกไปทิศคลองรอบพระนคร บ้านสวนออกจกคลองคูวัด บ้านสวนตก

จากบ้านพระยาเกษมทรรักษา (ศรีนิล) มีของก่อสร้าง คือ ศาลาโรง
ธรรม ๑ หลัง ก่ออิฐหรือซัดแคะถือปูน ประมาณว่า ๕ ห้อง มีเฉลียง
รอบ อยู่ติดกับบ้านพระยาเกษมทรรักษา (ศรีนิล) ในที่เพนตึกแถวใน
บ้าน หันด้านยาวตามถนน ศาลาน้ำ ๑ หลัง ในที่สุดถนน ศาลาคืออยู่สอง
ฟากถนนในศาลาน้ำเข้ามาน้อยหนึ่ง ทางด้านตะวันออกโรงเรือฝาก่อ
อิฐ ๑ หลัง ๑ ด้านหลังวัดพันคลองออกไปอีกแปลงหนึ่ง ด้านตะวันออก
จากที่ธรณีสถิงวัดวังลี ด้านใต้จากที่ราษฎร ด้านตะวันตกจากถนนเพ็ญนคร ๑

ที่แปลงนี้ได้ทราบจากพระภิกษุมุขมุนี (เมฆ) ว่าเป็นที่เดิมมา
แต่ครั้งทรงผนวช ๑ ด้านตะวันออกอยู่ในราววัดนักขัตวังลี เป็นที่
เลขวัดอยู่ ริมถนนพระสุเมรุมีตึกแถวหนึ่งต่อกับอุปจารวัดบ้านนั้น
ด้านตะวันตกพันคลองวัดออกไป มีตึกก่ออิฐถือปูนชั้นล่าง ซัดแคะ
ถือปูนชั้นบน แถวหนึ่ง เรียกว่าสิบสามห้าง คำว่าสิบสามห้างนั้น
ได้ยืมว่า ไม่ได้หมายเอาจำนวนส่วนแห่งตึกนั้น ที่ทำเป็นมุขยื่นออก
มา หมายเอาตึกชนคั่นอันมีในเมืองจีนแห่งใดแห่งหนึ่งมีจำนวนเท่านั้น
ทั้งมีรูปในกรอบกระจากติฝา อันส่งเข้ามาขายคั่นในครั้งนั้น ๑ ที่ริม
ถนนเพ็ญนคร ตั้งแต่เชิงสะพานวัดมหารวดพารามมา ทรงสร้างตึก
แถวชั้นเดียวสองฟากถนน ๓๐ ห้อง ยื่นเป็นฟากละ ๓ ตอน ๗ แต่
เชิงสะพานมาฟากละ ๕ ห้อง รวมเป็น ๓๐ ห้อง ทรงอุทิศไว้สำหรับวัด
ขรรณิเวศวิหาร ต่อจากนั้นอีกฟากละ ๓๐ ห้อง รวมเป็น ๖๐ ห้อง
ทรงอุทิศไว้สำหรับวัดราชประดิษฐ์ โรงเรือริมสะพาน ๒ หลัง ด้าน

ครัวนอกเป็นของวัชรวิหการ กำนันครัวนอกเป็นของวัชรราชประคิษฐ
 ที่ริมถนนเพื่องนครต่อจากคึกแถววัชรราชประคิษฐมา ไปรอกเกล้า ฯ
 ให้พระยาอนุชิตชาญชัย (อุน) ทำสวนดอกไม้ขึ้นวัชรวิหการ
 สันรัชกาลนั้นแล้ว สวนดอกไม้ไว้กว้างไป วัชรจึงจัดให้เป็นที่คน
 เข้าอยู่ต่อมา ไปรอกเกล้า ฯ ให้กรมหมื่นอนันตการฤทธิ พระอนุชา
 ร่วมเจ้าจอมมารคา ของสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาพลเวศ
 วิทยาลัยการณ เป็นผู้รับพระบรมราชโองการเป็นอุปฐากวัด มีหน้าที่บัญชา
 เลขาวิทำการนवरรมของหลวง บุเลทธรณีสั่งสมแลเก็บผลประโยชน์
 ของวัด กับกรอย่างอื่นอันเป็นหน้าที่ของอุปฐากวัด เลขวัดในครั้งนั้น
 ไม่มีจำกัดจำนวนว่าเท่าไร สดแต่จะหาได้ ไม่ต้องเสียเงินเข้าราชการ
 เป็นหลวง ใช้ให้ทำการวัดแทน เช่นเข้าเดือนเผ้าพระอาราม คน
 หนึ่งปลระ ๓ เดือน ผู้ใดไม่ปรารถนาจะทำารวัด ต้องเสียเงินให้
 เจ้าหมื่นหนึ่งคนละ ๑๒ บาท หรือยิ่งหย่อนกว่านั้น ไม่ได้กำหนด
 อิศราเสมอกันทั่วทุกวัด เลขวัดต้องขึ้นทะเบียนในบาณชุกรมพระสรสวทิ
 มีตำแหน่งทวนายเป็นเจ้ากรมปลัดกรมสมุหยาณชี ส่วนของวัดนี้เจ้า
 กรมเป็นหลวงขึ้นลิหรักษา ปลัดกรมเป็นชนสกุลปาลิยาต สมุหยาณชี
 เป็นหมื่นชำนาญสรรพกิจ นายเวรอีก ๔ คือ หมื่นพิณคชาวาส หมื่น
 นาดกักติ หมื่นศรีศาสดารักษ์ หมื่นพิทักษ์สังฆาณต เลขวัดนั้นเป็น
 แต่สักว่ามี แต่มีตัวไม่ครบจำนวนทุกวัดไป เพราะในราชการไม่ได้
 สำรองโดยกวดขัน ในฝ่ายพระก็ไม่ได้เอาเป็นธุระ สดแต่อุปฐาก
 ในราชการสำรวจคราวหนึ่ง ๆ ไม่มีตัวเป็นอันมาก เจ้าหมวกในคราว
 นั้นไม่ค่อยรู้จักตัวเลขแลถิ่นฐานของเขา เลขวัดนี้ตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้

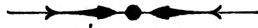
วัด ค่อยก็หน้อย แต่ในภายหลังมาก็ไม่พ้นไปจากการยุ่งทั้งกล่าวแล้ว เมื่อเลิกเลขวัดในรัชกาลที่ ๕ โดยอาการ กูวัดน่าจะเลียบกาย แต่ อันที่จริงกลับหายความยุ่งยิ่งอันเป็นเครื่องรำคาญใจ หัวหน้าสักขุรุษ เป็นที่หมิ่นเสนหวีหาว เป็นตำแหน่งพิเศษ เติมพระราชทานสัญญาบัตร ตั้งเฉพาะตัว ภายหลังเป็นชั้นประทวน ชั้นกรมพระสุรัสวดี ฯ

ในส่วนการปกครองวัดขึ้น ไม่ทรงโดยกวดขัน ปล่อยให้วัด นั้น ๆ ทำตามลำพัง เว้นแต่มีเรื่องเนื่องกับราชการ จึงทรงเรียก หัววัดประชุมปรึกษา แลการตั้งถานานุกรมของเจ้าวัดบางรูปไม่ถูก พระอริยาศักรก็มี เจ้าวัดทั้งหลายจึงทูลขอให้ทรงตั้งประธานโดยมาก แต่มาถึงรัชกาลที่ ๕ ต่างฐานแล้ว โปรดให้เจ้าวัดทั้งหลายตั้ง ถานานุกรมของตนเอง นอกจากนั้นก็แต่ออกบัตรหมายทางราชการ แลรับบัญชาพระสงฆ์ประจำเดือนประจำปี ฯ

ครั้งทรงสถาปนาพระปฐมเจดีย์ โปรดให้สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงออกตัวอย่าง แลให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นผู้บัญชาการทำต่อสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ฯ มา โปรดให้ยกคณะสงฆ์ในเมืองนครชัยศรีมาขึ้นวัดนี้ แลขึ้นตลอดมา จนถึงเวลาจัดคณะมณฑลในรัชกาลที่ ๕ แลวัดนี้ได้ว่าวัดค่อนบางแห่ง ที่เจ้าอาวาสเป็นธรรมยุต คือ วัดประทุมคงคา เป็นพระสงฆ์มหานิกาย พระอโนมมุนี (ศรี) ภายหลังเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นเจ้าอาวาส ๑ วัดขอมมงคล พระสงฆ์รามัญ พระรามัญมุนี (ยิ้ม) เป็น รามัญธรรมยุต เป็นเจ้าอาวาส ๑ ฯ

(เพิ่มเติมตอนที่ ๓)

พระเถระยวมยุดขึ้นเดิม ๑๐ องค์

ในหนังสือสมาธิวิจารณ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์พระราชทานไปยังลังกาทวีป แต่ครั้งยังทรงผนวช ปรากฏนามพระเถระทั้ง ๑๐ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เป็นคาถา ดังนี้

ตสฺสเสว ฐปคินฺทสฺส	ชีโย กนิฏฐฐาตุโก
เถโร วชิรญาณโณ จ	ปาโมกโข คณเชฏฐโก
เถโร พรหมสโร เจว	เถโร ธมฺมสิริวิหโย
เถโร พุทฺธสิริ เจว	เถโร ปญฺญาคคนามโก
เถโร ธมฺมรทฺธิโต จ	เถโร จ โสภิตวุทฺโท
เถโร พุทฺธิสถนาโม	เถโร ปุสฺสสาภิธานโก
เถโร สุวฑฺฒโน จาปี	สพฺเพ สมานนฺตกา

สอบนามที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์

- ๑ พระวชิรญาณเถระ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๒ พระพรหมสโรเถระ คือพระญาณรักจิต สุข วัฑฒมนิवास ต่อมาลาสิกขา ได้เป็นที่พระธรรมการบดี
- ๓ พระธรรมสิริเถระ คือพระเทพโมลี เขี่ยม วัดเครือวัลย์
- ๔ พระพุทธสิริเถระ คือสมเด็จพระวันรัตน์ ทับ วัดโสธรมณัควิหาร
- ๕ พระปญฺญาอรรคเถระ คือสมเด็จพระกรมพระยาปวเรศวริยา

ลงกรณ

๖ พระธรรมรักชิตเถระ คือพระครูปลัด ทัด วัดบวรนิเวศ ต่อ
มาลาสิกขา ได้เป็นที่พระศรีวิสุทธิวิชา

๗ พระโสภิตเถระ คือพระศรีวิสุทธิวงศ์ พัก วัดบวรนิเวศ ต่อ
มาลาสิกขา ได้เป็นที่พระยาศรีสุนทรโวหาร

๘ พระพทธิสันตเถระ คือพระอมรโมลี ลข วัดบุบผาราม

๙ พระปลัดเถระ คือสมเด็จพระสังฆราช สว วัดราชประดิษฐ์
(เมื่อบวชครั้งแรกยังมีนามฉายาว่า ปลัดเทโว)

๑๐ พระสุวัฑฒเถระ คือพระปลัด เรือง วัดบวรนิเวศ

(เพิ่มเติมตอนที่ ๓)

ประกาศเทวตา ไหว้ครูบิณฑบาต

๑ โภโกโต อารกชกา เทวา	วตฺตฺเทวาธิวาสโน
ปุพฺพาวริยสีหา จ	พุทฺธศาสนปาลโน
พุทฺธศาสนการีนํ	สาธุํ อนุกมฺปกา
สพฺเพ อธิ สมาคนฺตฺวา	อสุมํ ปุญฺญเฐ สหายกา
ภุญฺชนนฺตฺ ชชฺชโภจฺชานิ	ฐปิตานิ ยถาลํ
ปตฺติกา โหนนฺตฺ ปุญฺญเฐสุ	อมฺหํ สฺถนนฺตฺ ภาสิตํ
อิทฺโข สาสนํ สํตฺตํ	โลเกกฺขตฺตมคตาทีโน
โอปาเยกํ สุตฺตลาที—	สงฺคหํ อมตาวหํ
ปุพฺพาวริยสีเหหิ	ชาภคํ ปฏฺธิปาณฺธิยา
ยววมฺหากํ ยีปาเปตฺวา	ยถากถณฺนํ จิตฺตํ ฐติ

ปุพฺพาวริยสัทธาเย
 ขยฺยทีนาลยาธมฺเม
 เทเวสุ นิพฺพตฺติวาน
 สมฺมาปฏฺธิชฺชนฺตานํ
 สพฺเพ เทวาทิฏฺฐตา เท
 อชฺฌาตยํ ปชานนฺตุ
 มยฺหํ ทานํ สฺมาคฺคฺนฺตฺวา
 สฺมาหริตฺวา เทยฺยธมฺมํ
 ปิณฺฑปาตมยํ ปตฺตํ }
 สาสฺนารกฺขกาทึนํ
 กตฺวา สํเว จตฺตฺวาน
 ยโฆ ปุชฺชาย ทาเนน
 ยญฺญญฺญ กายวาจาหิ
 คสฺส สพฺพสฺส ปุณฺณสฺส
 ปุพฺพาวริยสัทธานํ
 อนฺโมทาปนฺตฺถาย
 สากฺขปุพฺพาวริยา ฯ
 สพฺพํ ทินฺนํมิมํ ปตฺตํ
 สกฺกจํ อนฺโมทนฺตุ
 ทาย เทสํ สมิชฺฌนฺตุ

เสชา สปฺปฏฺฐิตฺตํ
 กสฺยาณา วา ปุณฺณชฺชนา
 อนฺปาเลนฺติ สาสฺนํ
 อตฺถกามา ทิเตสฺสโน
 ยตฺถ กตฺถิ สณฺฑิตฺตา
 ธมฺหากํ ธมฺมกามินํ
 ปุชฺชํ กโรมฺ สากฺกํ
 ธมฺมลทฺตญฺจ ธมฺมิกํ
 สนฺตํ สพฺพมตฺตโน
 ชฺฐปยิสฺสาม สาสฺเน
 ปุณฺณํ อเมหฺหิ สณฺฑิตํ
 มนฺสา จาญฺญทา กตํ
 สณฺฑิตสฺส อเนกธา
 เทวานญฺจาภิรกฺขณํ
 ปตฺตํ ททาม สาทวํ
 เทวา อารกฺขกาปํ ฯ
 มนฺตฺวา สามํ กตฺวามิ
 สพฺพสมฺปตฺตํสิทฺธิยา
 สมฺปตฺติโย บถิจฺฉิตฺตา

อมุหากบิ ๑ สพุพลั
 กโรนุตุ อมูมิการกข
 อหิตานิ อป เนนุตุ
 ยถานุภาวึ สาเนนุตุ
 อนุคคณฺหนุตุ อเมหิ
 ทคฺติยมุปี ปกาเสมิ

อมุมยุตฺติกวาทินิ
 อมูเมน ปฏิปชฺชตํ
 หิตานิ อูปเนนุตุ โน
 สพุพา กุสสปปตฺถนา
 ตตฺถ ตตฺถ ยถารหิ
 ภูตาสานนุตุ เม อิมิ

๑. บุกรหมู่เทพยเจ้าทั้งหลาย ทั้งแรกแต่ท้าวจาคมหาราชิก
 เทวราช ซึ่งมีเมศร์อำนาจเป็นใหญ่อยู่ในทิศทั้งสี่ และอัฐทิศเทพาธิปัต
 ติอันรักษายู่ในทิศทั้งแปด แลอารักขเทพยดาที่รักษาพระนคร ที่ปรากฏ
 โดยนามกว่าพระสยามเทวราชเป็นต้น แลเทพยดาที่ได้อภิบาลรักษาม
 หาราชในทิวเกษศรัยฐานิคมชนบททั้งปวง ที่มหาชนได้เคยเส่นสวง
 สักการบูชา แลวัตถุเทพยดาที่ได้สิ่งสกลัตถียรักษายู่ในอาวาสวิหารนี้
 ได้น้อมนำความสวัสดิ์ก่อกำจัดอุปัทวโทษทุกข์ให้เหินห่าง อนุเคราะห์แก่
 สงฆ์ปริสัชในถิ่นสันกาลนาน อนึ่งบรรพจารย์สัพพยเทศ ที่ได้นำปาวะ
 ณะที่เป็นของวิเศษให้สืบทอดเนื่องมาจนถึงเราทั้งหลาย เป็นผู้ไหวตาม
 อนุเคราะห์แก่สาธุชน ผู้ทำกิจตามคำสั่งสอนแห่งพระพุทธเจ้า ฯ

บัดนี้ปริสัชคฤหัฐบรรพชิตพรหมใจกัน อัญเชิญท่านทั้งปวงเหล่า
 อมุนุญย์ให้มาสโมสรประชุมกันณะที่นี้ เป็นสหายในบุญราษีทานมัยกุศล
 บริโภคขัณฑ์โภชนเป็นต้นที่เราจัดตั้งไว้ตามกำลัง แล้วจงฟังซึ่งภาสติของ
 ข้าพเจ้าทั้งหลาย ทั้งที่จะกล่าวไปณะกาลบัดนี้ ฯ

พระศาสนาของพระศาสดาผู้ตกตะกอนในโลกย์ เรืองนํ้า
สงเคราะห์ด้วยสิกขาที่มีลัทธิอันเป็นต้นเป็นไปโดยอุบาย นำอมตธรรมมา
แก่ผู้ปฏิบัติตาม อาจารย์สี่หฟัก่อน ๆ ทั้งหลายได้นำมาตามลำดับจน
ให้ถึงแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ดำรงอยู่อย่างใดอย่างหนึ่งณบัดนี้ ฯ

บุรพจารย์สี่หฟัก่อนทั้งหลายได้เป็นเสขยังมีปฏิสนธิ ยังไม่ละอาโลย
ในธรรมมะ ฤ็เป็นกัลยาณปุถุชนเกิดในเทพดาแลห่มสัตว์ที่ไม่เห็นกาย
ยังตามรักษาพระพุทธศาสนาอยู่ ปรารถนาประโยชน์แสวงหาประโยชน์
แก่ผู้ปฏิบัติชอบ ขอบุรพจารย์สี่หฟัก่อนทั้งหลายซึ่งเป็นเทพดาแลห่มสัตว์
สมานกายนันต์สฤ็ติคุณที่หนึ่งที่ได้ จงทราบบัณฑิตของข้าพเจ้าผู้ธรรม
ยุตติกระณิกายทั้งหลายผู้ปรารถนาธัมมเกิด ฯ

บัดนี้ข้าพเจ้าทั้งหลายมาประชุมกันทำสักการบูชาในพุทธเจดีย์สถาน
แลห่มสัตว์ส่วนบิณฑบาตธัมมิกถาแลห่มกันแลกันตามควรไว้ในสงฆ์ก่อนบูชา
มัยบุญทานมัยบุญชนนนี้ บุญใดที่ข้าพเจ้าทั้งหลายสั่งสมด้วยบูชาแล
สรวาณธัมมทาน บุญใดส่วนอื่นที่ข้าพเจ้าทั้งหลายได้บำเพ็ญไว้ใน
กาลอื่น ๆ ด้วยกายวาจาจิตรา ข้าพเจ้าทั้งหลายขออุทิศส่วนบุญนั้นแก่
บุรพจารย์สี่หฟัก่อนแลอารักขเทพดาทั้งหลายโดยเอื้อเฟื้อเพื่อให้อนุโมทนา
ขอบุรพจารย์สี่หฟัก่อนแลอารักขเทพดาทั้งหลาย จงสำคัญเหมือนตนได้ทำ
แล้วอนุโมทนาส่วนกุศลที่ข้าพเจ้าทั้งหลายปวงอุทิศให้นี้โดยเคารพเกิด เพื่อ

จะสัมฤทธิ์ผลสมบัติทั้งปวง ขอสมมติบูชาตามประสงค์จึงสัมฤทธิ์แก่บุรพา
 จริยสิทธิ์ แลอารักขเทพคาทั้งหลายนั่น ด้วยปัตตานโมทนเจตนา

อนึ่งขอบุรพาจริยสิทธิ์แลอารักขเทพคาทั้งหลายน จงตั้งไมตรีจิต
 ทำความคุ้มครองรักษาแก่ข้าพเจ้าหมู่ธรรมยุตติกนิภายในผู้ปฏิบัติโดย
 ธรรมทั้งปวง นำสิ่งชั่วประโยชน์ออกไปเสีย นำสิ่งที่เป็นประโยชน์เข้า
 มาให้ จงให้ความปราณนาที่เป็นกุศลทั้งปวงสัมฤทธิ์ตามอานุภาพ จง
 อนุเคราะห์ข้าพเจ้าทั้งหลายณณิกานั้น ๆ ณณที่นั้น ๆ ตามควรเทอญ ฯ

(เพิ่มเติมตอนที่ ๓)

คำประกาศเทวตา งานฉลองยุค

เมื่อวันมะเมีย พ.ศ. ๒๕๐๘

เย เทวา สุรคณูปพุ ยกชนาคา มหิทธิกา
 จิวั อธิวาตฤตา วา อณฺญตฤ อธิวาสิโน
 พุทฺธธ ธิมฺเม จ สงฺฆธ จ ปสนฺนา พุทฺธมามกา
 อูปการิโน อมฺหากํ อนุตฺตรายินาสกา
 ทิพฺพโสเคน สุตฺวาน อธิคฺคณฺฑ มณฺฑลํ
 ทานาธิมฺนโมทนฺตุ โหนฺตุ ปุชฺชาทิปตฺติกา
 อมฺหากํ โฆ มหาราชา เยหิ เทเวหิ รกฺขิโต
 ปุพฺพาวริยาชฺฌวตฺถุ สมนํ กาลปมาณโต
 ทินานํ เทวณฺหฺตานิ สาคิเรกานิ ชาติโต
 สฺสึ เวปฺปุลลพฺยตฺโต จ อรฺทเว นิวัติโก
 เย จสฺส เทสกา ฐตา ทิพฺเพน ที่มฺทสฺสิโน
 สกฺกจํ อหริตฺวาน ทสฺเสสฺสุ ทสฺสเนกธา
 กตํ เทหฺปการณํ มหาเถโร อนุสฺสริ
 เทเวหฺยปฺปานุภาวาว มนฺตฺสา อสมฺมตฺตกา
 อธิสฺสमानกายนํ ปฏฺกิตฺตํ ยถิยฺยิตํ
 เตนฺ เถโร อิมํ ปุณฺณํ สณฺนินาเทธ สาทวํ
 อนุโมทาปนฺนตฺถาย ตฺเมห กตฺถํ สปรตฺติเก

สาธุ เทวาทิภูตา เต	สุเขตฺเต รตนตฺตเย
สมฺมา สุโรยิตํ ปุณฺณํ	มนฺตฺวา สยํ กตํ วีย
สกุณจํ อนโมทนฺตุ	สมฺปหฺนฺตฺวา ปโมทิตา
กายํ ตุมฺหํ สมฺมชฺเฌนฺตุ	สมฺปตฺตํ โย ยถาจิณฺตา
สมฺมากุลยาณจิตฺเตน	ตุมฺหากํ ปตฺตํ ทิยาถกํ
วโร เนวาสิกํ เถโร	อภิปาเลนฺตุ สาธกํ
ยสฺสใส อายฺยวณฺเณหิ	สุชพฺพลฺลํ อายตํ
อภิวฑฺฒิตฺตํ เต เถโร	อสมฺเมเนวตฺตฺรตฺตํ
ยถา สยปรวิวาโร โส	นิทฺตํ กุโธ นิรุตฺตํ วั
สุขํ อนนฺตฺราโย จ	อเวกฺขฺโถ อนากุโธ
วฑฺฒํ วิรพฺหํ เวปุลฺลํ	อาปชฺเชยฺยํ สาสเน
คเณว อสมฺมการกฺขํ	กโรนฺตุ เทวตาทโย
อหิตานิ อปฺเนนฺตุ	हितานิ อปฺเนนฺตุ จ
อสมฺเมน รกฺขิตฺวา เถโร	เทเวหิ จานฺตฺวา โล
อตุตฺตํ เถ จ ปรตฺตํ เถ จ	สทา ภทฺรานิ ปสฺสตุ.

๑ ข้าพเจ้าผู้มีความบังคี่ยแห่งพระเถร ขอประกาศซึ่งความอยู่
 บัดนี้ที่ได้เกิดมีเป็นไปในเบื้องตนแก่ธรรมยุดติกวังค์ แก่มนุญย์เทพยดา
 บรรดาที่ได้มาประชุมในมณฑลประเทศสยามนี้ เมื่อพุทธศาสนกาลล่วง
 แล้วนับได้ ๒๓๖๗ พรรษา จุลศักราช ๑๓๘๖ ปีวอกฉศก พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าสยามเสด็จออกทรงพระผนวชประทับแรมอยู่ในวัดมหา
 ธาตุ ๓ วัน ทรงปฏิบัติอยู่ด้วยวัตรตามควรแก่วินัยนิยมนแล้ว จึงเสด็จ

ขึ้นไปจำพรรษาณวัดสมอราย ครั้นไต่ทรงทราบว่าลัทธิสมณะนั้นมาก
 มวลุ่นวายไปด้วยสัมโมหะวิหารเหมือนกบยี้มมูกท่านมาหาใจ ระบุคา
 อันใดก็เป็นอัมคคติ เช่นอาจิณกบยี้กา ไม่ชี้แจงแสดงเหตุออกมาให้เห็น
 จริงได้ ถ้อยคำลัทธิของทนนั่นกันก็ไปมิได้รู้ว่ามีผิดแลชอบไม่เป็นที่ตั้ง
 แห่งปัญญา ทรงสังเวชเห็นอภัยที่น่าขึ้นมากด้วยเหตุนี้ จึงไต่เสด็จกลับ
 ลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ปราณนาจะทรงเล่าเรียนพุทธทระณะพระ
 ไตรปิฎก ครั้นทรงไต่ถามศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณ
 ก็ไต่ทราบว่าศาสนวงคั้นอันตระธานมาแต่กรุงเก่าแล้ว กับไต่ทรงเห็น
 อาจารย์ของสมณเหล่านั้นไม่นำมาซึ่งความเลื่อมใส จึงไต่ทรงพระ
 ปรารภสังเวชพระทัยด้วยการศาสนา คือวงศ์บรรพชาอุปสมบท เห็นว่า
 เป็นของมีรากเง่าอันเน่าๆไม่มีมูลที่จะเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส สลด
 พระทัยในการที่ทรงเพศเป็นบรรพชิต เห็นว่าจะเป็นอันหลอลงลงเขา
 เลียงชีวิตกุไม่สมควร ครั้นเพลากลางวัน ๆ หนึ่งเสด็จเข้าไปบรรพช
 อยู่ในอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงตั้งสัจจกิริยาธิษฐานบูชาแก่สาสนารักษ
 เทพยคา ด้วยอุบายที่เย็นมาลาทั้งสี่ทิศแปดทิศ ว่าข้าพเจ้านุทิศต่อพระผู้
 มีพระภาคย์ ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิไต่เพ่งต่ออามิส
 สิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศความสรรเสริญเป็นต้น ถ้าวังศ์บรรพชาอุป
 สมบทที่เ็นองมาแต่พระสุคตทศพล ยังมีเหลืออยู่ณประเทศใดทิศใด
 ขอให้ไต่ประสพ ฤาให้ไต่ยินข่าว ให้ไต่ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็น

ครั้งนั้น ข้าพเจ้าก็จะเข้าใจว่าศาสนวงศ่นั้นสิ้นแล้ว ก็รู้สึกเป็นฆราวาส
 ไปรักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร ครั้นล่วงไปประมาณสักสองวัน
 ฤๅสามวัน ครั้นนั้นมีพระรามัญเถรองค์หนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในวินัยบุพพ
 ภาวนาในอักษรรูปร่างวิจิตรมากเล่าว่าศาสนวงศ์แสดงชี้ให้เกิด
 ความเลื่อมใส ท่านจึงได้รับเอาวินัยวงศ์นั้นไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมาใน
 ธรรมยุติกนิกายในศักราช ๓๑๘๗ ปรกาสปัตตศก แล้วเสด็จอยู่ณที่นั้น
 ทรงเล่าเรียนศึกษาพุทธพจน์ปริยัติธรรมแตกฉาน ครั้นเห็นว่าสิ้นวิชาที่
 อาจารย์จะพึงแสดงแล้ว แต่นั้นทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธา
 ให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันกลางคืนมิได้ย่อหย่อน ทรงสั่งสอนใน
 ขัณวินัยวัตรเล่ห์ตมตะปฏิบัติต่าง ๆ ให้ถูกต้องสมอ้างกับธรรมวินัยเป็น
 มหัศจรรย์ ครั้นนั้นกุลบุตรที่มีศรัทธาก็เกิดความเลื่อมใส เข้ามาบวช
 บรรพชาประพฤติตามมีขึ้นเป็นหลายองค์ ครั้นนั้นศักราช ๓๑๙๓ ปีฉลู
 เอกศก ทรงพระดำริเห็นว่าในที่นั้นไม่สบาย เพราะเจ้าปนรคนไปด้วย
 อลัชชี ไม่เป็นที่ควรประพฤติพรหมจรรย์ จึงเสด็จกลับขึ้นไปยังวัด
 สมอราย ตั้งนิกายให้บรรพชาอุปสมบท แก่กุลบุตรที่มีศรัทธา ส่ง
 เคารพให้แก่คฤหิณด้วยธรรมกถาอนุสาสน์โนวาท ในธรรมสวนะกาล
 ประทับฐานธรรมยุติกนิกายให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้นในครั้งนั้น ภิภษ
 สงฆ์ในพรรษาสามสิบหอย่นข้าง สามสิบเศษข้างโดยชุกชุม ครั้นถึง
 ศักราช ๓๑๙๘ ปีวอกอัฐศก ฦวัน ๔ ๕ ๒ คำ เพลาเช้า ๓ โมง ๘ บาท
 เสด็จลงมาอยู่ณวัดขวรรณิเวศ ฯ ทรงทำนุบำรุงสั่งสอนบริสัช คฤหิณ

บรรพชิตให้เจริญยิ่งขึ้นไปด้วยข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่สมควรแก่ธรรมวินัย
ครั้งนั้นพระสงฆ์ในภายในพรรษา ๑๓๐ นั้น มีโดยมากจนถึงบรรดาความ
ไซ้เป็นที่สุก

ครั้นณวัน ๕ ๓ ๕ คำ บัฏญ แต่ยังอยู่ในโทษคักการชยยังเป็น ๑๒๑๒
เพลาเช้า ๒ โมงเศษ ท่านเสนาบดีมาเชิญเสด็จเข้าไปเสวยราชสมบัติ
คึกคากที่ไต้เศทชอยู่ในวัดบวรนิเวศ ๑๔ ปี กับ ๘๖ วัน หนึ่งถ้าจะกระจาย
ให้ละเอียดยเป็นโมงวันได้ ๕๑๘๖ วัน ๒๒ โมง

ครั้นณวัน ๕ ๓ ๘ คำ ทรงพระกรุณาโปรดทรงตั้งกรมหมื่นบวรวัธ
ให้เป็นอธิบดีในวัดบวรนิเวศต่อไป

ครั้นถึงณวัน ๕ ๓ ๘ คำ บัฏญ เมียสัมฤทธิ์คัก คักการช ๑๒๒๐ คึก
คากครั้งหลังตั้งแต่เสด็จเข้าไปแล้ว ไต่ ๗ ปี กับ ๔๓ วัน กับทั้งวันนั้น
เป็นกึ่งกลางแห่งกาลที่ไต้เศทชอยู่ในวัดบวรนิเวศวิหาร ในกาลเมื่อ
ล่วงไปไต้เท่านี้ พระศิษย์หลวงเดิมยังมีอยู่ ๔๗ องค์ คือกรมหมื่นบวร
วัธ พระพรหมมุนี พระภักดีศีลสังวร พระอมรโมลี พระอมรวิภาต
พระวามัญมุนี พระพุทธิวิริยากร พระสมุทมนุนี พระอินมุนี พระธรรมมา
นุปลาลาจารย์ พระเมธาธรรมวรค พระภักดีมุนี พระสุคุณคณาภรณ์ ๑๓
พระครูพรหมเทพาจารย์ พระครูบัฏญารัตนะ พระครูเขมาภิมุขธรรม
พระครูวิสุทธิพรหมจริย ๔ พระครูมหานายก พระครูรัตนโคจรคุณ
พระครูปริตโกศล เทศ พระครูพทมนตปรีชา เกษ พระครูอนนทสาวัน
แปรม พระครูอนนทประกาศ สอน พระปลัดเหมื่อน พระปลัดศรี

พระปลัดเค็ม พระปลัดคง พระปลัดหุ่น พระปลัดผล พระปลัดพร
 สม^๕หทัย สม^๕หทัย สม^๕หทัย สม^๕หทัย สม^๕หทัย สังกษปริวารอด
 ไวยุกถาน้อย ไวยุกาเณ ๒๒ มหาทิศ มหาหลิน มหาทิง ๓ ธรรมท่าย
 หัตถ์ปลาละ เมตตาคัญ ตระปฏะ เทวธรรมิ สาคะ ๖ เมื่อกาลถึงเช้า
 ดังนั้น กรมหมื่นขรรค์ชัยทรงเห็นว่า กาลที่จะไ้มาประสพต่อกาลเวลา
 เช่นนี้ ก็จะมีแต่ครั้งเดียวคราวเดียวเท่านั้น จึงได้ชวนกันในพวกพ้อง
 ศิษย์บริวารทำสักการบูชาในวิหาร ถวายจิวบริวารบริณชบาตย์จีย
 แก่พระเถรานุเถรผู้ใหญ่น้อยในธรรมยุติกนิกาย อุทิศส่วนกุศลให้
 แก่อารักษ์เทพยดา เมื่อพระพุทธศาสนากาลที่มาถึงเฉพาะน่าเป็น
 ปัตยบัน ๒๔๐๘ พรรษา จุลศักราชที่ไ้ไ้ใช้มาในสยามประเทศ กำหนด
 ตามสังเกตุว่า ๑๒๒๗ ปี หมายศกตามตัวเลขที่มีในปลายศักราชว่าปณ
 หนักัตรสัปตศก คือกาลตามกำหนดที่ไ้ไ้มีแล้วล่วงไป ตั้งแต่เสก
 มาอยู่ในวัคยวริเวศจนเสกไป ไ้ ๑๔ ปีกับ ๘๖ วัน ถ้าจะกระจายโดย
 เลือยคนนั้นก็ไ้ ๕๑๘๖ วันกับ ๒๒ โมง นี่เป็นการโหร คือกาลตั้งแต่
 วันนั้นมาจนถึงกาลบัดนี้ไ้ไ้ ๑๔ ปีกับ ๘๖ วัน เมื่อจะกระจายออกถึงนั้น
 ก็ไ้ ๕๑๘๖ วันกับ ๒๒ โมง เหมือนแต่หลังตกลงในโสรวรปาฏิยทชุนห
 ปักขอาสัพพมาศเวลาบ่าย ๔ โมงกับยาท เพนกำหนดในปณสัปตศก
 ๑๒๒๗ ปีเท่านั้น ฤจะคิดเอาวัน ๕ ๘ คำ ซึ่งเป็นวันตั้งกรรมนั้นเป็น
 ต้นมา ถ้าถึงนั้นก็ไปครบเข้าในวัน ๗ ๘ ๑๒ คำ จึงจะไ้ ๕๑๘๖ วัน
 เหมือนแต่หลัง เมื่อกาลมาถึงเช้าดังนั้น พระเถรเจ้าผู้เป็นอธิบดีในวัค

ขวรนิเวศวิหาร มีพระนามตามถาณันตระศักดิ์โวหาร ว่ากรมหมื่นขวร
 รัษฎธิปัตย์ จึงได้จัดทำสมณณิณฑาทามิศบริจาคนามพระกรรมบูชา
 ฉลองในวิหาร ถวายทานแก่พระเถรานุเถระผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งนับว่าเป็นต้น
 วงศ์เป็นไปในธรรมยติกา ที่ยังดำรงชีพอยู่มาจนกาลบัดนี้ ตามถาณัน
 ตระนามที่ได้ปรากฏมีและสามัญนามนับได้ ๓๐ องค์ คือ พระพรหมมุนี
 พระพรหมเทพาจารย์ พระรัตนโคจรคุณ พระอมรโมลี พระอมรวิริยกิจ
 พระพุทธิวิริยากร พระโณมนมุนี พระธวัชมุนี พระเมธาธรรมรศ พระ
 สุกุณคณาภรณ์ พระวินัยรักขิต พระราชาคณะ ๑๑ พระครูมหาสมณวงศ์
 เขม วัฑฒนาสมณารามเมืองเพชรบุรี พระครูมหานายก เขม พระครู
 จุลานายก คง พระครูปริตโกศล แปรม พระครูพทมนต์ปรีชา สอน
 พระครูเอกสารวัน ผล พระครูอนันตประกาศ เขม พระปลัดทึง พระ
 ปลัดศรี พระปลัดคง พระปลัดชื่น พระปลัดคำย พระสมุห์คำย พระ
 สมุห์เกษ พระมหาหลิน พระมหาทิศ ถาณาษาเวียง ๑๖ พระเจ้าอธิการ
 ยัมวัดแค ศรีพุทธทิต เจ้าอธิการเม้า วัดศรีทองเมืองชล ศรีเทวธัมมิ
 พระเทศเมตตักคิวกัปปธรรมา พระที่เป็นประธานธรรมยติการวงศ์ ยัง
 เหลืออยู่ ๓๑ องค์ ทั้งกรมหมื่นขวรรัษฎธิปัตย์ ผู้เป็นเจ้าของการได้นิมนต์มา
 ถวายสมณณิณฑาทปริชาธิณฑาทบัจย ที่บางองค์มามิได้ ก็ตั้งส่วนทรง
 อุทิศฝากส่งไปในวัดขวรนิเวศวิหารพระอารามเดิม ยังอีกพวกหนึ่ง
 เป็นแต่บรรณสหธรรมิกนั้น จะได้ทำอีกคราวหนึ่ง เมื่ออีกมากคือ
 กาลกำหนดที่ได้มาถึงในกาลบัดนี้ คือพระเชมาภิขรรณ พระสุคันธา

อธิบดีเมืองเขมร พระครูปฐมธาดา พระสมุห์ท้วง พระใบฎีกาแก้ว
มหาเอี่ยม มหาพันธ์ มหาพรหม เจ้าอธิการนงวัดไชยสิทธิ์ เจ้าอธิการ
อินวันน้อย เจ้าอธิการทิววัดสุปัฏนารามเมืองอุบล เจ้าอธิการผาวัด
ยุคนธราราม เจ้าอธิการสนวัดเขาเมืองชลบทวิ เจ้าอธิการแก้ววัดเพ็ชร
ฉลิกเมืองนคร พระโกณฑัญญ์วัดสมอราย พระนันท์วัดแค พระครู
พฤตวิสาขาริย์วัดกระต๊อ ๑๗ องค์ด้วยกัน การก่อกำเนิดที่ไต่มาเพี้ยนใน
มหัศจรรย์บุษบาการละบุคคลสมัยนั้น กรมหมื่นบวรวิรัชทรงอุทิศแก่อารักข
เทพยดาเป็นต้น ตลอดจนมนุษย์ สัตว์เดรัจฉาน จงเจริญสุขเกษม
สำราญไร้โรคพาหุภัยวิบัติในกายจิตร จงดำรงชีวิตตั้งอยู่ในความ
สุข ขอให้กาลสลับต่อแห่งยุคจึงไต่เป็นไปอีกชั่วกาลฤๅยิ่งกว่าชั่วกาล

อนึ่งเทพเจ้าทั้งหลายที่ได้อิสสรักษารักษาอยู่ในอาวาสวิหาร
ฤๅพวกที่ได้อภิบาลรักษาอุปถัมภ์อันนำสิ่งซึ่งเป็นคุณเป็นประโยชน์มา
แต่พระเจดีย์ด้วยเหตุเป็นอันมาก เทพเจ้าทั้งหลายนั้นจึงมีส่วนในทาน
บริจาคบูชามหัศจรรย์อันนี้ จึงมีจิตยินดีอนุโมทนาส่วนกุศล สำคัญคิด
ว่าเป็นส่วนของตนได้บริจาคว่าสำเร็จผลด้วยกุศลวิบากตามปรารถนา
แล้วจึงช่วยอภิบาลรักษาสมาเจตมกรรมัตถิ์พระเจ้าแผ่นดินให้ทรงเกษม
สุข ปราศจากทุกข์โรคพาหุภัยวิบัติอยู่ทั่วอันตราย ให้พระเดชานุภาพ
แพร่หลายดำรงอยู่ในรัชศกศรีสมเด็จสืบกาลนาน ฯ

อนึ่งจงช่วยอภิบาลบำรุงรักษามุขมยุตติกาทั้งคฤหิ์บุรพพรพิต
ตั้งแต่พระเจดีย์จนถึงอันเทวสถิตคฤหิ์บุรพพรวิวาร ข้างซ้ายขวาทุก

ให้ท่านถือหนูนุอุปถัมภ์ให้อยู่เย็นเป็นสุขด้วยกันทุกหมู่เหล่า ท้ายอา
 ภาพแห่งอารักขเทพยดา ส่วนกุศลนั้นมอบอุทิศให้แก่สัตว์ทั้งหลาย
 บรรดาตั้งอยู่ในกำเนิดทั้งสี่ อยู่เบื้องบนก็ดี ฤๅอยู่ในเบื้องต่ำ ฤๅอยู่ใน
 เบื้องขวาง จงได้อุ่นโมทนาสำเริงปรีชโยชน์คุณสมดังความปราถนาทุก
 หมู่เหล่า จงเจริญงอกงามในสาสนาคำสั่งสอนแห่งพระผู้มีพระภาคย์
 เจ้า เป็นสุขเกษมสำราญในกายในจิตทั่วทุกสัตว์ทั้งปวง เทอญ.

รูปหมู่ฉายเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงผนวช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖

พระนามแด่نامในรูปหมู่ นับแต่ขวาไปซ้าย

แถวที่ ๑

- ๑ หม่อมเจ้าคณะนิยวรรต สามเณร
- ๒ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สามเณร
- ๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ
- ๔ สมเด็จพระสังฆราช (สา)
- ๕ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร
- ๖ หม่อมเจ้าพระธรรมมุนิศิลา
- ๗ กรมหมื่นชินวรศิริวัตร
- ๘ สมเด็จพระพุทธมหาราชย์ (ศรี)

แถวที่ ๒

- ๙ พระพรหมมุนี (เหมือน)
- ๑๐ สมเด็จพระพุทธมหาราชย์ (เขียว)
- ๑๑ พระธรรมไตรโลก (เดช)
- ๑๒ พระธรรมราชานุวัตร (คำย)
- ๑๓ พระญาณรักจิต (เษย)
- ๑๔ พระพรหมเทพาจารย์ (เอี่ยม) เมืองตาก
- ๑๕ หม่อมราชวงศ์พระราชพงศศิริพัทธ์ (สัน)
- ๑๖ หม่อมเจ้าพระศรีสุคติรัตนวัตร (พร้อม)

แถวที่ ๓

- ๑๗ พระพรหมมุนี (แพ่ง)
- ๑๘ สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ยัง)
- ๑๙ พระสาสนโสภณ (ช่อน)
- ๒๐ พระธรรมราชาวัตร (แสง)
- ๒๑ พระวินัยรักชิต (นาม) วัดเทพศิรินทร
- ๒๒ พระสมุทมนี (หน่าย) วัดสัตนารถปริวัตร
- ๒๓ พระจันโทปมคณ (ชั้น) วัดมณฑุฎการณัทรีย

แถวที่ ๔

- ๒๔ พระพินิจพนัย (แจ่ง) วัดสัมพันธวงศ์
- ๒๕ พระมหาเพิ่ม ๘ ประโยค วัดมณฑุฎการณัทรีย
- ๒๖ พระวิเชียรมุนี (ผู้) วัดขุขณาราม
- ๒๗ พระครูวินัยธร (แสง) วัดมณฑุฎการณัทรีย
- ๒๘ พระมหาสิทธิ์ วัดเทพศิรินทร
- ๒๙ พระมหาทัก วัดบรมนิวาศ
- ๓๐ พระครูปลัดทัก วัดมณฑุฎการณัทรีย
- ๓๑ พระครูปลัดแจ่ง วัดราชประดิษฐ

๖๗
ตอนที่ ๔

ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
ทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕

เมื่อวันพฤหัสบดี ที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ ตรงกับ ๑๕ ค่ำ
เดือน ๑๑ ปีมะโรงสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๓๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิง
ถวัลย์ราชสมบัติ

สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรง
ตั้งธรรมเนียมขึ้นในสมัยนั้น เมื่อถึงสุทินตรวงวันสวรรคต ได้ทรงนำ
พระเถระต่างวัดถวายของกลางวัดนั้น พร้อมกับทรงบำเพ็ญพระกุศล
ทักษิณานุปทานถวายส่วนพระองค์ แต่ไม่ได้ทรงนำทัฬหีไป บูชเหมือน
เฉพาะพระที่ทรงนิมนต์มาในการพระกุศลนั้น บางทีจะเป็นแต่ทรง
นิมนต์มาในการพระกุศล แลทรงถวายของกลางส่วนพระองค์ พระ
เถระผู้รับนิมนต์เห็นอย่างนั้น ต่อมาพลอยถวายบ้างก็เป็นที่ อย่าง
ไว้ก็ตาม ธรรมเนียมนี้ไม่ได้มีติดต่อมา คงมีแต่การพระกุศล
ทักษิณานุปทาน ๆ

สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ แลพระเจ้านั่งยาเธอผู้ไม่ทันทรงผนวชใน
รัชกาลที่ ๔ ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรในรัชกาลนี้สืบมา ในคราว
สมเด็จพระเจ้าฟ้าคุณทรงมี ที่ภายหลังเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักร

พรรคิพงค์ทรงผนวชเป็นสามเณร พระองค์เจ้าอนุภากรรณอนันตนรชัยได้
ทรงผนวชด้วย มีสมโภชแลแต่กับฉลองตามพระเกียรติยศเจ้าฟ้า เสด็จ
ประทับอยู่ที่พระที่นั่งหย้าวักัน เมื่อออกพรรษาแล้วทรงถวายเทศนามหา
ชาติกัณฑ์ถ้วนพระเวชนั้น ครั้นนั้นพระบรมศพยังประดิษฐานอยู่ณะพระที่
นั่งดุสิตมหาปราสาท โปรดให้ทำการระจก ๕ ชั้นตั้งในรวางที่มคคน้ำ
พระมหาปราสาทใบหนึ่งเป็นเครื่องกัณฑ์ โปรดให้ทำการระจก ๓ ชั้น
อีก ๒ ใบเป็นเครื่องกัณฑ์จุลพน สำหรับพระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์
คือกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ผู้ ทรงผนวชอยู่สืบมาใบ ๑ เป็นเครื่องกัณฑ์
มหาพน สำหรับพระองค์เจ้าอนุภากรรณอนันตนรชัยใบ ๑ ครั้งสมเด็จ
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ คือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์
วรเดชทรงผนวช พอออกพรรษาแล้วรับลาผนวชเสีย หาได้ถวาย
เทศนามหาชาติไม่ คงมีแต่สมโภชแลแต่กับฉลอง เสด็จประทับอยู่ที่
พระที่นั่งหย้าเหมือนกัน ส่วนพระเจ้านั่งองค์ยาเธอเมื่อทรงผนวชหาได้มี
แต่ไม่ เสด็จอยู่ทั่วกันทั้งนั้น ได้ถวายเทศนามหาชาติโดยมาก ที่ไม่ได้
สบโอกาสถวายก็มี การเทศนามหาชาตินี้ อนุญาตเฉพาะที่เป็นนาร
หลวง ที่เป็นนารตามวัดตามบ้านห้าม เพราะอย่างนั้นพระสามัญจึงไม่
ไปเทศน์ เทศน์อยู่เพียงเจ้าฟ้าพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า กับพระราชาคณะ
บางรูปเท่านั้น ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
อุปสมบทเป็นพระภิกษุ แต่หาได้เสด็จประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหารนี้
ไม่ เสด็จประทับอยู่ที่พระพุทธรักษสถานมนทิวารามในพระบรมมหา

ราชวังชั้นใน เชิญเสด็จสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์พระอุปัชฌายะ แลนิมนตร์พระราชาคณะผู้ใหญ่ต่างวัดเข้าไปอยู่ด้วยพอครบคณะสงฆ์ ครั้นนั้นทรงผนวชอยู่ ๑๕ วัน ทรงลาผนวชแล้ว ทรงรับพระบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง ฯ

ในศกเปลื้องลำคัมมา พระเจ้าน้องยาเธอผู้ทรงผนวชเป็นสามเณรในรัชกาลที่ ๕ มีพระชนมายุครบกำหนด ใ้เฑ้ทรงอุปสมบทเป็นภิกษุชั้นตลอดถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ แลพระเจ้าน้องยาเธอผู้ทรงผนวชเป็นสามเณรในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอแลพระเจ้าน้องยาเธอข้างพระองค์ผู้มีราชการอันจะพักไว้นานไม่ได้ ใ้เฑ้ทรงอุปสมบทเพียง ๑๕ วันก็มี แลแต่ก่อนมาลาผนวชที่ค้ำหนัก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปสมบท ทรงลาผนวชที่พระอุโบสถพระพุทธรัตนสถาน จึงเป็นธรรมเนียมที่เจ้านายอินทรวงลาผนวชที่พระอุโบสถวัดนี้บ้าง บางปีทรงผนวชประดังกันหลายพระองค์ เป็นภิกษุก็มี เป็นสามเณรก็มี ค้ำหนักที่เสด็จอยู่ไม่พอกัน โปรดใ้เฑ้ให้พระเจ้าน้องยาเธอข้างพระองค์เสด็จแยกอยู่ที่วัดราชประดิษฐ์ อนุโลมตามพระราชดำริหของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะโปรดใ้เฑ้ให้พระองค์เจ้าอนุภากรรณอนันตนรชัยเสด็จอยู่ที่วัดนี้นั้น เมื่อถึงคราวทรงผนวชเป็นสามเณรตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘ พระเจ้าน้องยาเธอทั้งที่ทรงอุปสมบท ทั้งที่ทรงบรรพชาจึงแยกเสด็จอยู่ที่วัดราชประดิษฐ์บ้าง เป็นธรรมเนียมต่อ

มา^๑ ส่วนสมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอทั้งสองพระองค์เมื่อทรงอุปสมบทถึง
เสกขณวัตร^๒นี้ หม่อมเจ้าในต่างกรมที่เคยทรงผนวชวัตร^๓นี้ ได้แยก
ไปทรงผนวชวัตร^๔อื่นก็มี ฯ

ในตอนนี้ไม่ค่อยได้ทรงเป็นพระอุปัชฌายะประทานอุปสมบทเหมือน
ในหนหลัง แม้ผู้อุปสมบทในวัตร^๕นี้ก็ไม่ทรงรับเป็นพระอุปัชฌายะ แต่
โปรดให้อุปสมบทแลอยู่ในวัดได้ ผู้อุปสมบทต้องถือพระอุปัชฌายะอื่น
บางคราวพระจันทร์โคจรคุณ (จันทร์วลี ยิ้ม) วัดมกุฏกษัตริยาราม
บางคราวพระครูกุศลธรรมธาดา (กุศลโม เกศร์) วัดตรีทศเทพ มา
เป็นพระอุปัชฌายะ ท่านผู้รับพระใหม่ไว้เป็นผู้ให้นิสสัย ในการทรง
ผนวชหม่อมเจ้าที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็หาได้เสกเข้าไปไม่ สมเ
พระวันรัต (พุทธสิริ ทับ) ได้เข้าไปเป็น บางคราวสมเด็จพระสังฆราช
(ปฐุตเทโว สา) เป็นบ้าง ฯ นี้เป็นเหตุอย่างหนึ่งให้พระสงฆ์วัตร^๖นี้
มีคำเล่าว่าทรงปรารถนาจะรักษาพระเกียรติยศแห่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
ไม่ให้คนทั่วไปร่วมอุปัชฌายะด้วย ส่วนข้าพเจ้าหาได้ฟังพระคำรัสไม่ ได้
ฟังในชั้นหลังทรงพระปรารภเป็นอย่างอื่นว่าผู้มีสติ^๗พิน^๘เพือน^๙ชาของ^{๑๐}แห่ง
อุปัชฌายะ ไม่ควรเป็น ทรงติผู้ไม่สามารถแล้วแต่ยังขึ้นเป็น กุเป็น^{๑๑}ที่
ทรงเว้นเพราะสำคัญพระองค์ว่าทรงพระชราแลมีพระสติไม่ไพบูลย์ ฯ

๑. ราชพระนามพระเจ้าน้องยาเธอ แลพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงผนวชในรัชกาลที่ ๕
แจ้งอยู่ข้างท้ายตอนที่ ๔ นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปสมบทแล้ว ทรงสถาปนาเลื่อนกรมหมื่นบวรวัธน์สุริยพันธุ์ พระราชอุปราชายเป็นกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ มีสร้อยพระนาม โปรทให้ใช้ค่านำพระนามเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอเป็นพิเศษเหมือนพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง ในรัชชกาลเดียวกันที่เป็นชั้นพระปิตุละ ฯ คราวนี้ตั้งพิธีรับกรมในพระอุโบสถ ตั้งพระแท่นสรงที่ศาลาในกำแพงแก้ว การที่ไม่ได้ทรงสถาปนามาแต่แรกเนื่องด้วยราชสมบัตินั้น สมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นตรัสแล้วว่า ทรงพระปวารณะสถาปนาแต่พระองค์ท่านทรงผิดไว้ต่อเมื่อทรงอุปสมบทแล้ว ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชรอยท่านจะไม่สวดกพระพุทธยเพื่อจะรับก่อนเจ้านายผู้ใหญ่พระองค์อื่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทำสักการบูชาพระพุทธชินสีห์ตามคราว แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติทรงถวายผ้าทรงสัพักตากแลต้นไม้ทองเงิน ๑ คู่ เมื่อคราวฉลองวัดก็จะกล่าวข้าน่าทรงปัดทองพระพุทธชินสีห์ใหม่ ทรงถวายทรงสัพักตากเปลี่ยนของที่เก่าแล้ว แลทรงถวายม่านตากแขวนที่สำหรับข้าน่าเป็นพุทธรูปแลสมโภชพร้อมกันฉลองวัด ๓ วัน ฯ

ครั้งรัชชกาลที่ ๕ ได้ทรงหล่อพระพุทธรูปประจำรัชชกาลขึ้นพระองค์เรียกพระนิรันตราย ทรงพระราชดำริให้ว่าจักเชิญไปประดิษฐานไว้ ณ วัดกรรมมยวัดละพระองค์ แต่ยังหาได้ทันเชิญไปไม่ พึ่งได้เชิญไปในรัชชกาลที่ ๕ โปรทให้เชิญมาไว้ ณ วัดนี้พระองค์ ๑

ครั้งรัชกาลที่ ๔ ในการเข้าพรรษา เสด็จพระราชดำเนินถวาย
 พุ่มพระสงฆ์วัดนี้ เฉพาะสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศว
 ริยาบงการณ หม่อมเจ้าพระราชาคณะ พระราชาคณะ พระองค์เจ้า
 หม่อมเจ้าพระเนร ที่พระตำหนักสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้น ที่
 เป็นพระเจ้าลูกยาเธอเสด็จถวายถึงตำหนัก ครั้นรัชกาลที่ ๕ ทรงพระ
 ราชดำริว่าพระที่ทรงรู้จักมักคุ้นมาแต่ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร มีอยู่
 หลายรูป ได้เคยทรงถวายพุ่มมาก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว
 จึงทรงถวายทั่วทั้งวัดทีเดียว พระสงฆ์ประชุมรับที่พระอุโบสถ สมเ
 เทพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาบงการณก็เสด็จลงรับที่นั่น ส่วน
 พระเจ้าน้องยาเธอทรงผนวชใหม่ เสด็จถวายที่ตำหนักตามอย่างใน
 รัชกาลที่ ๔ เป็นธรรมเนียมสืบมา ฯ

การพระเมรุวัดนี้ คงได้ทำต่อมาเพียง ๒ ครั้ง คือ การพระศพ
 พระลูกเจ้ายาเธอ พระองค์เจ้าอัครวงศ์วรราชกุมารครั้ง ๑ การพระศพ
 พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าศรีพัฒนา มีการพระศพพระเจ้าบรม
 วงศ์เธอ พระองค์เจ้าปู่เปนนางต่ออีกครั้ง ๑ ทรงพระราชดำริถึง
 สถานที่ไม่เหมาะสำหรับการพระเมรุ ที่ปลูกพระเมรุเคยไม่มีลาน ทั้ง
 ต้องปลูกกระดานบนคลอง แลคลองนั้นตั้งแต่ลงมือปลูกพระเมรุมาขาด
 การสัญจร สถานที่ปลูกโรงสำหรับเจ้าภาพใช้ในวาระที่ไม่มี การมหรสพ
 ก็ต้องมีกระยาขกันไป สุดแต่จะมีที่ลงไป การพระศพพระเจ้าลูกเธอ
 ต่อมาทรงย้ายไปทำที่วัดมหาธาตุ ปลูกพระเมรุในกำแพงวัด มีงาร

มหรสพที่ท้องสนามหลวง จารพระศัพพะเจ้าน้องยาเธอ แลพระเจ้า
 น้องนางเธอบางพระองค์ก็โปรดให้ทำที่วัดนั้น นอกจากนั้นก็ย้ายไปทำ
 ที่วัดอื่นตามกาลนิยม ฯ

ทรงสถาปนาวัดเทพศิรินทราวาสขึ้น เสด็จพระเกียรติสมเด็จพะ
 เทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี ทรงตั้งพระศพทรมนค
 ปรีชา (อายุวัฒโน เอม) วัดนี้ เป็นพระอารามใหม่ที่พระราชอาคณ
 ธาราณาไปอยู่ครองวัดเทพศิรินทราวาส พร้อมกับพระสงฆ์วัดนี้
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ พระอารามนั้นได้เป็นหลักแลเป็นกำลังของวัดอยู่ป
 หนึ่ง ในคราวที่ไม่ค่อยมีใครนึก แยกออกวัดไปเสีย วัดอ่อนกำลังลง
 แท้จริงวัดนี้หย่อนกำลังลงตั้งแต่พระศาสนาโคธนา คือสมเด็จพระสังฆราช
 (ปฐสเทโว สา) ออกไปอยู่ครองวัดราชประดิษฐแล้ว แลการออกวัด
 ของพระเถระวัดนี้ในลำดับมา แม้เป็นผู้ไม่สำคัญ ก็ทำให้ขาดผู้ใหญ่
 ไปทุกที ทั้งต้องพาเอาพระสงฆ์ไปด้วย ทำจำนวนพระสงฆ์ให้น้อยลง
 ขำรงชนไม้ต้น ครั้นมาออกวัดในคราวนี้อีก วัดร่วงโรยลงไปอีก ในปี
 แรกที่ข้าพเจ้าอุปสมบทมีพระสงฆ์จำพรรษาเพียง ๓๐ รูปเศษ ฯ

พระอารามนี้ได้เคยเป็นพระพิธีธรรมมา ในเวลานั้นเป็นครูหัด
 พระพิธีธรรมอยู่ ออกวัดไปเสียไม่มีผู้เป็นครูต่อไป สมเด็จพระมหา
 สนิษฐาน กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงมอบตำแหน่งพระพิธีธรรม
 ไว้ที่วัดเทพศิรินทราวาส ครั้นพระอารามนี้ถึงมรณะภาพแล้ว วัดนั้น
 รัยไว้ไม่ไหว ได้ทรงมอบไว้ที่วัดโสมนัสวิหารที่มีพระสงฆ์มากแลเจริญ
 อยู่ในเวลานั้น ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
พระมยุรนาคนานพ ทรงผนวชไว้ ๓ พรรษาเป็นเปรียญ ๕ ประโยค
เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีส่วยพระนามลงท้ายขพิตร โปรดให้
ทรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะรองแห่ง
คณะธรรมยุติกนิกาย เป็นคราวแรกที่มีตำแหน่งเจ้าคณะรองชั้นใน
คณะนี้ มีพระครูฐานานุกรมสำหรับตำแหน่ง ๘ รูปเหมือนเจ้าคณะรอง
อื่น คือ พระครูปลัดธรรมจริยานุกิจ เป็นพระครูมุนิตยภัตต์ ๑ พระครู
วินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูวิสุทธิสารภณ ๑ พระครูพิศาล
สรภัญญ์ ๑ พระครูสังฆวุฒิกร ๑ พระครูสมุห ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ทั้ง
พิธีกรรมในพระอุโบสถ ตั้งพระแท่นสงฆ์ศาลาในกำแพงแก้ว เหมือน
ครั้งทรงสถาปนากรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ในคราวเดียวกันนั้นทรง
ตั้งหม่อมเจ้าพระประภากร ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์
ผู้ทรงผนวชเป็นสามเณรตลอดมา เป็นเปรียญ ๕ ประโยค เป็นหม่อมเจ้า
พระราชาคณะ มีราชทินนามว่า หม่อมเจ้าพระประภากรบรรลพธำมรงค์
แต่หาได้ยังยืนอยู่ในพรหมจรรย์ตลอดมาไม่ ลาผนวชเสีย ฯ

ในขณะนี้ได้มีการทรงผนวชพระราชโอรสเป็นสามเณร ๒ คราว
คราวที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงผนวชพระเจ้าน้องยาเธอ &
พระองค์ มีพระองค์เจ้ากิตติยารักรวโรบลักษณ คือกรมพระจันทบุรีนฤนาถ
เป็นต้น มีการสมโภชแห่งทรงผนวชแลฉลองที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
เสด็จอยู่ทั่วคืน ทรงผนวชเพียง ๑๕ วัน เพราะจักรับเสด็จออกไปยุโรป
เพื่อกการศึกษา ฯ

คราวที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงผนวชสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มกุฎราชกุมาร เป็นการใหญ่ มีสมเด็จพระเจ้า
ไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว ตลอดที่นั่น แต่ในคืนนั้น
เสด็จประทับแรมณพระพุทธรูปคันธารามมณทิวาราม ย้ายแห่งวันรุ่งขึ้น
เสด็จมาประทับวัดนี้ เสด็จอยู่ที่พระบ้นหย้า ออกพรรษาแล้วทรงถวาย
เทศนามหาชาติกัณฑ์สักกยัพพ์ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุ
พันธุวงศ์วรเดชทำสำเนาเป็นเครื่องกัณฑ์เทศน์ ทรงผนวชอยู่ ๕ เดือน
ลาผนวช ฯ

เนื่องด้วยการทรงผนวชสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหา
วชิรุณหิศ ทรงปัดทองพระพุทธรูปนลันทน์ และมีการสมโภชพร้อมด้วยการ
ฉลองพระอารามที่ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ และทรงสร้างเพิ่มเติมถึงจะกล่าว
ข้างนำ มีสวทมนตร์ เลี้ยงพระสงฆ์ และมีงารมหรสพ ๓ วัน มีผู้ม
คอกไม่เพ็ลลิ่งของพระราชอาคันตุกะ ฯ

ต่อมาฉลองวัด ทรงตั้งพระราชพิธีถวายมหาสมณุตมาภิเษก
แก่กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ พระราโชปราชยา เป็นกรมสมเด็จพระ
ที่ภายหลังแก่เป็นสมเด็จพระกรมพระยา หรือสมเด็จกรมพระตามบันดาศักดิ์
เจ้ากรม มีสร้อยพระนามลงท้ายบรมนาถพิตร มีเจ้ากรมเป็นพระยา
ในฝ่ายสมณศักดิ์ เป็นมหาสังฆปริณายกเป็นประธานแห่งพระสงฆ์
ทั่วพระราชอาณาจักร ทรงถวายเศวตฉัตร ๕ ชั้น มีพระครูฐานา
นุกรมประทับพระอิศริยยศ ๑๕ รูป คือ พระครูปลัดมหานายก ปลัด
ขวา ๑ พระครูปลัดฐานานายก ปลัดซ้าย ๑ ตำแหน่งเดิมพระครูสังฆ

กรรมานุโยค ๑ พระครูวราโภคสังฆกิจ ๑ พระครูผู้ช่วยชั้นที่ ๑ ใหม่
ใหม่ พระครูปริตรโกศล ๑ พระครูพทมนตปริชา ๑ ตำแหน่งเดิม
พระครุคหาปณานกิจ ๑ พระครูพิพิธภัณฑทวีภรณ์ ๑ พระครูผู้ช่วยชั้น
ที่ ๒ ใหม่ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูอนุก
สาวน ๑ พระครูอนันตนิมิตต ๑ พระครูสังฆมบริบาล ๑ พระครูสมุทร ๑
พระครูใบฎีกา ๑ ตำแหน่งเดิม ตั้งพระราชพิธีสงฆ์ในพระอุโบสถมี
เทียนชัยแลเคียงพระสงฆ์สวดภาณวาร ตั้งพระแท่นเศวตฉัตรในนั้น
ตั้งพระแท่นสงฆ์ศาลากำแพงแก้ว โรงพิธีพราหมณ์ตั้งริมคูนอกกำแพง
บริเวณนั้นออกมา ๑ มีสวดมนต์ตั้งน้าวงท้ายวัน ๑ พระสงฆ์ ๒๐ รูป
รุ่งเช้าจุดเทียนชัย สมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นโปรดให้กรมหมื่น
วชิรญาณวโรรสทรงจุด พระสงฆ์เข้าพระราชพิธี ๓๐ รูป สวดมนต์ ๓
เวลาแลสวดภาณวาร ๓ วัน ๓ คืน เข้าวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๔
เสร็จแล้ว เสด็จขึ้นพระแท่นเศวตฉัตร มีประกาศกระแสพระบรมราช
โองการทรงสถาปนาแล้ว ทรงรับพระสุพรรณบัฏ เครื่องยศคอกไม้รูป
เทียนแลต้นไม้ทองเงินของหลวงแล้ว ทรงถวายศีล เปนเสร็จการรับ
มหาสมณุตมาภิเษกเพียงเท่านี้ ๑ ค่อนั้นทรงธรรม ๔ กัณฑ์ อนโธม
ตามบรมราชาภิเษก กัณฑ์ทศพิชราชธรรมรพยาเปลี่ยนเปนไตรศึกษา
แลทรงรับคอกไม้รูปเทียนของพระสงฆ์พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการ
การทั้งปวงมาทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเมื่อปานนั้นนี้ไม่ใช่เพราะฟังทรง
พระราชปรารภขึ้น ทรงพระราชปรารภมาแต่ครั้งเลือนกรมแล้ว แต่
สมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นไม่ทรงรับ ทรงถ่อมพระองค์อยู่ว่า เปน

พระองค์เจ้าในพระราชวังบวร ฯ จักข้ามเจ้านายที่เป็นพระเจ้าบรมวงศ์ทั้ง
ทรงเจริญพระชนมายุกว่าก็มี จักเป็นที่ทรงรังเกียจของท่าน จึงทรงรับ
เลื่อนเพียงเป็นกรมพระเสมอด้วยเจ้านายผู้ใหญ่ในชั้นนั้น ฝ่ายพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันออยู่ว่า ไม่ได้ทรงยกย่องพระราโช
ปถยายขึ้นเต็มที มาในครั้งนั้นเจ้านายชั้นเดียวกันสิ้นพระชนม์แล้วทั้งนั้น
ยังเหลือเจ้านายผู้ใหญ่เจริญพระชนมายุอยู่พระองค์เดียวเฉพาะสมเด็จพระ
มหาสมณะพระองค์นั้น เป็นที่เจริญความเคารพนับถือเพิ่มขึ้นอีก คราว
นี้เป็นโอกาสจึงทรงทูลอาราธนาเพื่อทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกอีก ฝ่าย
สมเด็จพระมหาสมณะพระองค์นั้นสนับขัตติย์อยู่แล้ว จึงทรงรับอาราธนา
ครั้งนั้นควรแก้ชื่อพระครูปลัดเป็นมหานายก แลขุนนายก โดยฐาน
ทรงเป็นประธานแห่งคณะสงฆ์ ครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระ
ปรมาณชิคติโนรสยังทรงพระชนม์อยู่ ทรงเป็นเพียงอนุนายก พระครู
ปลัดจึงมีชื่ออย่างนั้น แต่ไม่ทันมีใครนึกถึง ฯ

ส่วนการบรรณะวัด ทรงบิณฑของพระศาสดาแลพระไศยา ทรงบรรณะ
พระวิหารอันยังค้าง บิณฑของชำรุดประทุน่าต่าง เขียนบาน ทำลาย
เพดาน เขียนรูปภาพผนัง ทรงปลูกพระศรีมหาโพธิ์อันค้างมาแต่รัชช
กาลที่ ๔ ทรงปฏิสังขรณ์พระวิหารเก๋ง ทำลวดลายแลตกแต่งจิตรกรรม
เป็นอย่างอื่น รูปภาพผนังก็เขียนเรื่องสามก๊ก ทรงหล่อพระพุทธรูป
ฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระยืน
ทรงเครื่องอย่างจักรพรรดิราช ถวายพระนามว่าพระพุทธวชิร ญาณ
แลพระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศ

วิทยาลัยการณ เป็นพระปิ่นครองจิวรคลุมสองพระองค์ ถวายพระนามว่า พระพุทธปัญญาคัคคะ ปักทองเสร็จแล้วเชิญมาประดิษฐานไว้ในพระวิหารเก๋ง มีสวคมนตรีแลเลี้ยงพระสงฆ์เป็นการฉลอง ๓ วัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ พร้อมกับจารฉลองวัดราชประดิษฐ ๑ ทรงสร้างกุฎีกาขึ้นอีก ๒ หมู่ หมู่ละ ๕ หลัง อยู่ใต้หมู่ละ ๘ รูป กับยียกกุฎีหมู่ละ ๑ หลัง ซักกำแพงถกัน เรียกในบัดนี้ว่าคณะชายแลคณะเขี้ยว ๑

เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นสามเณรได้ทรงหล่อพระพุทธรูปปางห้ามสมุทรองค์หนึ่ง ด้วยทองสัมฤทธิ์ขัดแต่งเกลี้ยง ประดิษฐานไว้ที่พระบันหย่า อันเป็นที่เสด็จประทับ สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศ วิทยาลัยการณ ทรงถวายพระนามว่า พระสมุทธรณินนาท ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ตรัสให้เชิญไปกำไล่ทองแลจารึกความไว้ที่ฐานแล้วเชิญกลับมาไว้ตามเดิม มีการฉลอง ๑ คืน ๑

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามใหม่ทั่วทั้งนั้น กล่าวเฉพาะที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ รื้อกุฎีหมู่หลังพระตำหนักเดิมถมคูหลังกุฎีหมื่นนั้น สร้างตึกพนสองชั้น ๘ ห้อง กันเป็น ๓ ห้อง ๒ หลังมีเฉลียงนำหน้าหากัน เรียกในบัดนี้หลังต่อหอเสวยแห่งพระบันหย่าออกมา ว่าตำหนักทรงพรต หลังตรงกัน ว่าหอสหจร มีรั้วไม้เชิงก่ออิฐกันเป็นบริเวณ สร้างตำหนักกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสต่อออกไปเรียกในบัดนี้ว่าตำหนักล่าง เป็นตำหนักใหญ่ สิ้น ๓ มุข ยาว ๑ มุข พนสองชั้นข้างหลังตำหนัก สร้างกุฎีพนสองชั้นมีเฉลียงนำ ๑ หลัง ๓๓ ห้อง กันเป็นห้องกะไต ๑ ห้องอยู่กลาง อีก ๑๒ ห้องกันเป็นห้องอยู่ ๖ ห้อง ใน

บัคนี้เรียกคณะสูง มีรั้วอย่างเดียวกันกันเป็นบริเวณ คัดถนนใหญ่ขึ้น
ตลอดบริเวณเสนาสนะ ๒ สาย หลังค้ำหนักทรงพรต ๓ สาย หลังหอ
สทรร ๓ สาย คัดถนนซอยนำหลังค้ำหนักกลางค้ำนละสาย หลังคณะ
สูง ๓ สาย ในราวคณะแดงกับคณะขาว ๓ สาย ทำสะพานไม้ข้ามค
ขึ้นใหม่ ๒ แห่ง ซ่อมของเก่า ๒ แห่ง รื้อโรงที่อยู่จารวัตริมสพานข้าง
ข้ามค ๒ หลัง เบ็ดเป็นลานว่าง ค้ำนนำวัด สร้างศาลาน้ำแลศาลาคู่
ใหม่ รื้อศาลาโรงธรรมแลโรงเรืออันชำรุดแล้ว เบ็ดเป็นลาน ๑ การ
ปฏิสังขรณ์พระอารามสำเร็จทันสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามห
วชิรพินิติ มงกุฎราชกุมาร ทรงผนวชในปีเป็นลำดับแลทรงฉลองใน
คราวนั้นจึงกล่าวแล้ว ๑

ส่วนที่กลัปลา รื้อตักแถวของเก่าค้ำนถนนพระสุเมรุ สร้างตัก
แถวพินขึ้นเคียงขึ้นใหม่ ๑ หลัง กันเป็นห้องอยู่ได้ ๑๕ ห้อง ๑

ในระบนี้ กรมหมื่นอนันตการฤทธิสันพระชนม์ โปรดเกล้า ๑
ให้หม่อมเจ้าอุทัยในกรมนั้น เป็นผู้รับพระบรมราชโองการเป็นอุปฐาก
วัดต่อมา ๑

การปกครองคณะในระบนี้อ่อนลงกว่าก่อน ในระบนี้ยังมีประชุม
พระเถระอยู่บ้าง เนื่องด้วยมีพระราชดำรัสอย่างใดอย่างหนึ่งออกมา
ในระบนี้ไม่ค่อยได้มีประชุม ปกติของพระนิคายนี้มุ่งเพื่อปฏิบัติตาม
ความเห็นอย่างใดถูก ไต่แก้ไขคัดแปลงมาโดยลำดับ สมเด็จพระ
วันรัต (พุทธสิริ ทัต) วัดโสมนัสวิหารมีอริยาไคเป็นอย่างนี้ ทั้งเป็น
พระมหาเถระมีพรรษาแก่กว่าพระนิคายนทั้งมวล ท่านมีความเห็น

อย่างไรฉันไม่ได้โอกาสเขาเข้ามาหาหรือในที่ประชุม หรือไม่กล้าพูด เพราะเกรงจะไม่ทรงเห็นด้วย จึงทำเฉพาะสำนักของท่าน ฝ่ายสมเด็จพระมหาสมณะ ทรงเกรงใจก็ไม่กล้าต่อว่า ในเวลานั้นวัดโสมนัสวิหาร กำลังจำเริญรุ่งเรือง พระผู้รู้ปริยัตแลเป็นธรรมกถึกมีมาก พระสงฆ์ก็มีจำนวนมาก พระวัดนั้นออกไปตั้งวัดใหม่บ้าง ครองวัดเก่าบ้าง ย่อมนำเอาแบบแผนของวัดโสมนัสวิหารไปใช้ตาม ความปฏิบัติแลขนบธรรมเนียมของพระสงฆ์นี้ก็นำไป แยกกันไป ทำให้เป็น ๒ สำนัก นอกจากสมเด็จพระวันรัตยังมีพระเถระอื่นอีกได้ทำตามมติของตนแต่ไม่ได้แผ่พระวิมุตออกไปยังวัดทั้งหลาย จึงไม่พ้องนักด้วย ความแยกกันนี้ ย่อมทำพระต่างวัดให้ห่างเหินไม่กลมเกลียวกัน แต่ยังไม่ถึงทำให้เป็น นานาสังวาสกะของกันแลกัน ฯ

สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงพระ
 ประชวรต้อกระจก ในที่สุดพระเนตรมืด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงล้ม
 พระอัฐิพระกรทร่ายคลาจากกัน ใช้พระกรข้างนั้นไม่ได้อีก ในลำดับ
 นั้น ประชวรพระโรคกลัดพระบังคนหนัก จักเข้าในพระโรคชรา นิพพาน
 เวลาเช้าตรู่ วันพฤหัสบดีที่ ๒๘ กันยายน ค.ศ. นั้น ทรงขึ้น ๘ คำ เดือน ๑๑
 ปีโรงจัตวาศก จ.ศ. ๑๒๕๔ เสกอาอยู่ในผนวช ๖๓ ปีกับ ๓ เดือน
 หรือ ๖๔ พรรษายังไม่ตลอด ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้ได้ ๔๑ ปี

กับ ๖ เดือนเศษ ทรงรับมหาสมณคามภิเษกมาได้ ๓๓ เดือนเศษ
 ยังไม่ทันเต็มปี ฯ เสด็จพระราชดำเนินทรงพระศพแล้ว เสด็จประพาส
 ฐานไวกัที่พระตำหนักเดิมที่เสด็จอยู่นั่นเอง ทรงพระโกศกุดั่นใหญ่ ถู
 กราวที่ไม่สทวาทแห่งราชการ พระศพต้องค้างอยู่จนถึง ๘ ปีกับ ๓ เดือน
 ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ จึงได้เสด็จไปสู่พระเมรุทองสนามโทยชวรแห่ ทรง
 พระโกศทองใหญ่ประดับพุ่มเข้าบิณฑกแล เพื่ออง ทรงเวชยันตราชรด
 เสด็จขึ้นประพาสฐาน บนชั้นแว่นฟ้าทองในพระ อุโบสถ วัดยวรสถาน วันหนึ่ง
 ถวายพระเพลิงในวันรุ่งขึ้นที่ ๑๖ มกราคม มีงารพระอัฐิอีกวันหนึ่ง เสด็จ
 พระอัฐิส่วนหนึ่งทรงพระโกศทองลงยา เข้าหอบพระนาควัฑพระศรีรัตน
 ศาสตร์การาม เสด็จพระอัฐิอีกส่วนหนึ่งทรงพระเจดีย์ศิลาทองกับพระอังคาร
 มาไว้ที่ประพาสฐานพระอัฐิไวกัที่พระตำหนักเดิม บัญพระอังคารไว้ที่ฐาน
 พระพุทธบัญญัติพระวิหารเก้งในคราว พระราชกุศลสัตตมวาร ฯ
 พระอัฐินั้นถึงวันพระกฐินหลวง เสด็จลงในพระอุโบสถทรงสทกัปกรณ์
 พระครุณานุกรมครั้งยังทรงพระชนม์อยู่นั้น ทรงเลื่อนพระครูปลัด ๒
 รูปเป็นพระราชาคณะแล้ว ให้เลิกตำแหน่งนั้น นอกจากนั้นโปรดให้คง
 อยู่เป็นพระครุณานุกรมพระอัฐิ เหมือนพระครุณานุกรมพระอัฐิ
 สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาณูชิตชินโนรส ที่วัดพระเชตุพน
 ภายหลังทรงถอนตำแหน่งพระครูพระปริต ๒ รูป คือพระครูปริตโกศล
 แลพระครูพุทธมนตปรีชา เป็นพระครูวัชรราชทานสัญญาบัตร คง
 เหลือพระครุณานุกรมพระอัฐิเพียง ๓๓ รูป ฯ

(เพิ่มเติมตอนที่ ๔)

พระเจ้านั่งยาเธอ ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕

ปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๑๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี (กรมพระจักรพรรดิพงศ์) ทรงผนวช
เป็นสามเณร

พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัย ทรงผนวชเป็นสามเณร

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓

พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (กรมหมื่นทิวยากรวงศ์ประวดี) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าศรีวิสุทธิรังไชย (กรมขุนศิริวิชัยสังกาศ) ทรงผนวช
เป็นสามเณร

พระองค์เจ้าทองแถมถวัลยวงศ์ (กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช (กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔

พระองค์เจ้ากาพยภณกรัตน ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

ปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕

สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

ปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖

(บัณฑิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ)
พระองค์เจ้ามุนีนาคนานพ (สมเด็จพระบวรราชวิมลวชิรญาณวโรรส)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าสวัสดิ์ประวัติ (กรมพระสมมตอมรพันธุ์) ทรงผนวช
เป็นสามเณร

พระองค์เจ้าจันทาทิศาธาร (กรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

ปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗

พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร (กรมพระนครสวรรค์วรพินิต) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าไชยานุชิต (กรมหมื่นพงศาติศรมหิป) ทรงผนวช
เป็นสามเณร

พระองค์เจ้าวรวรณากร (กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

ปีกุญ พ.ศ. ๒๔๑๘

พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล (กรมหลวงพิชิตปรีชากร) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (กรมหลวงอิศรสุนทร) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าท้าวถวัลยลาภ (กรมหมื่นภูธรเรศธำรงศักดิ์) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ แต่เสด็จอยู่วัตรราชประคิยฐ

พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ (กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แต่เสด็จอยู่วัตรราชประคิยฐ

พระองค์เจ้าทิศวรกุมาร (กรมพระตำรงราชานุภาพ) ทรงผนวช
เป็นสามเณร

พระองค์เจ้าศรีเสาวภาวงศ์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

ปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๕

พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาค (กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้ากมลาล์เลอสร (กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต (กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร แต่เสด็จอยู่วัตรราชประคิยฐ

พระองค์เจ้าจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต)
ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ (กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์) ทรงผนวช
เป็นสามเณร แต่เสด็จอยู่วัตรราชประคิยฐ

ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๒๐

พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (กรมหมื่นทิวาทรงวงศ์ประวัติก) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าศรีสิทธิธิงไชย (กรมขุนศิริราชสังกาศ) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าทองแถมถวัลยวงศ์ (กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช (กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ

ปีชวด พ.ศ. ๒๔๒๑

พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรมหลวงสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร แต่เสด็จอยู่วัดราชประดิษฐ

พระองค์เจ้าไชยน์คตมงคล (กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๒๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แต่เสด็จอยู่วัดราชประดิษฐ

พระองค์เจ้ามยุรฉัตร (สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓

พระองค์เจ้าจันทาทิศาธาร (กรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ

ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔

พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ (กรมพระสมมตอมรพันธุ์) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ แต่เสด็จอยู่ถวายพระภิกษุ

พระองค์เจ้าไชยานุชิต (กรมหมื่นพงศาภิธรรมหิป) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าวรวรณาการ (กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕

พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖

พระองค์เจ้าทิศวรกุมาร (กรมพระกำแพงราชานุภาพ) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ แต่เสด็จอยู่วัดนิเวศธรรมประวัติ

พระองค์เจ้าวิมลนาถ (กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์) ทรงผนวช
เป็นพระภิกษุ แต่เสด็จอยู่ถวายพระภิกษุ

บ๊วอก พ.ศ. ๒๔๒๓

พระองค์เจ้าจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์)
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ประกาศ พ.ศ. ๒๔๒๘

พระองค์เจ้าไชยยันตมงคล (กรมหมื่นมหิศรวรราชทูไทย) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ

รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒

พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรมหลวงสวัสดิศุภนิวัติ) ทรง
ผนวชเป็นพระภิกษุ ประทับอยู่วัดบวรนิเวศ & วันแล้วเสด็จไปอยู่วัดราชา
ธิวาส

พระเจ้าลูกยาเธอ ทรงผนวชในรัชกาลที่ ๕

ประกาศ พ.ศ. ๒๔๒๘

พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าวรพัฒน์ศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าประวิตรวรมโนคม (กรมหลวงประวิจิตรกิตติ) ทรง
ผนวชเป็นสามเณร

พระองค์เจ้าจิระประวดีวรเดช (กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช) ทรงผนวชเป็นสามเณร

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงผนวชเป็นสามเณร

ปีกุนย พ.ศ. ๒๔๔๒

พระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าประวิตรวิมลโนคม (กรมหลวงปราจิณกิติบดี) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ๒ พระองค์นี้สมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ์เป็นพระอุปัชฌาย์

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๔๖

สมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวชิ (กรมหลวงนครราชสีมา) ทรงผนวชเป็นสามเณร แต่พระองค์นี้ไปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นพระอุปัชฌาย์ทุกพระองค์

ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๔๗

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิตลอดุลยเดช (กรมขุนสงขลานครินทร์) ทรงผนวชเป็นสามเณร

ปีระกา พ.ศ. ๒๔๕๒

พระองค์เจ้าสุริยประยุพพันธุ์ (กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

พ. ศ. ๒๕๔๗

ตอนที่ ๕ (ภาคต้น)

(ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัด)
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓

รัชกาลที่ ๕

ข้าพเจ้า กรม—วชิรญาณวโรรส ได้ครองวัดบวรนิเวศวิหารนี้
ในลำดับแห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ในปีเป็นลำดับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่แห่งคณะธรรมยุตติก
นิกาย ไม่ได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏอีก เชิญของเก่าไปดัดแปลง
สร้อยพระนามเพื่อเข้ารูปลงทำบรมขัตติยแล้วสมโภชเทียบบัณฑิตพระองค์
เองทรงรับกรม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทาน
พระสุพรรณบัฏเป็นกรมขุนพิณเนศวรสรสังกาศ ภายหลังทรงรังเกียจ
ว่าเป็นพระนามพระเป็นเจ้า ทรงเปลี่ยนเป็นกรมขุนพิณิตประชานารถ มี
พระราชดำรัสเป็นพระราชอาชญาว่าไม่ได้เลื่อนกรม จึงไม่พระราชทาน
พระสุพรรณบัฏอีก เป็นแต่โปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระสุพรรณบัฏไปจารึก
พระนามใหม่แล้วสมโภช ครั้นนี้ไม่ได้เลื่อนกรมเหมือนกัน เป็นแต่
เลื่อนสมณศักดิ์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำตามอย่างนั้น เป็นแต่มีประกาศ
แลทรงเลื่อนท้าวพระศรีรัตนคัสการาม อย่างตั้งสมเด็จพระราชาคณะ
พระราชทานพระบรมราชานุญาตพระครูฐานานุกรมสำหรับตำแหน่ง ๓๓ รูป

การตั้งพระครูฐานานุกรมทวณ เพราะพระสงฆ์มน้อย ตั้งเฉพาะ
ของเจ้าอาวาส ครั้นข้าพเจ้าเป็นเจ้าคณะรอง ได้ตั้งฐานานุกรมของ
ข้าพเจ้าไว้ทวณมกุฏกษัตริยาราม อันเป็นวัดที่ไกลไปตั้งสำนักอยู่ ใน
ครั้นนั้นฐานานุกรมพระอริยสงฆ์ จึงไม่ได้ตั้งฐานานุกรมของข้าพเจ้า
ทวณ นอกจากช่อทว่าง ๆ

๓ ตั้งกรรมการสงฆ์ไว้เพื่อรักษาการวัด เล็กเขาพระผู้ใหญ่
วัดโดยอนันต์แห่งสงฆ์ ฯ

๒ จักให้พระผู้ไปนกรรณการสงฆ์เป็นเจ้าหน้าที่ทำการวัดแยกเป็น
แผนก ทั้งจักไว้แล้วครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง

ครองวัด เติมเจ้าหน้าที่รักษาปณิยวัตร เจ้าหน้าที่รักษาพระอาราม เจ้าหน้าที่
หน้าที่การนวรรรม เจ้าหน้าที่การการศึกษา ฯ

๓ จัดหน้าที่อุปฐากวัด ให้ทำบัญชีรายชื่อคนเช่าแลจำนวนค่าเช่า
ให้เป็นหลักฐาน ค่าเช่าที่เก็บได้ให้ลงในบัญชีรายได้ แลให้เก็บ
รักษาไว้ที่วัด รายจ่ายก็ให้จดลงในบัญชีมิไวยวาทกรรมทำการตามแผนก ฯ

๔ พระผู้ทำการสงฆ์ ให้ได้รับบำรุงโดยชื่อว่านิคมกัณฑ์ คฤหัสถ์
ผู้ทำการวัดให้ได้รับเกื้อกูล ฯ

๕ ให้จัดทเบี่ยนภิกษุสามเณร เด็กวัดอุปฐาก ภิกษุสามเณร
ผู้อยู่ประจำ แลคนอาศัยชั่วคราว ฯ

๖ สำรวบบัญชีเลขวัดให้ไว้จริง ไม่มีตัวดวยประการไร ให้
จำหน่ายโดยจะแจ้ง ฯ

๗ การรักษาหอพระไตรปิฎกแต่ก่อนมา ตกเป็นหน้าที่ของอุปฐาก
วัด พระเป็นผู้ถือลูกกุญแจแต่ไม่ได้ตรวจดูเลย ปีใดไรเฉยๆ พอ
ข้าพเจ้าครองวัดได้ไม่กี่วัน ปรากฏว่าพระไตรปิฎกที่เก็บไว้ในนั้นหายไป
หลายสิบคัมภีร์ หายเท่าไรไม่มีบัญชีสอบ เป็นแต่หมดไปสองชั้นตู้
ขนาดกลางมีเศษ ใต้เก็บรวบรวมพระไตรปิฎกที่ค้ำๆทั้งในหอพระไตรปิฎก
ทั้งที่อยู่ตามกุฎมาไว้ที่ตำหนักกลาง ที่อยู่ของข้าพเจ้าในเวลานั้น คงเอา
ไว้ที่หอพระไตรปิฎกข้างแต่หนึ่งสี่อันกระจัดกระจาย ต่อมาได้ ไซ้เป็น
ที่เก็บสมุดพิมพ์ของมหาสมุทรราชวิทยาลัย ฯ

๘ แต่ก่อนมา ภิกษุบวชได้ก็พรรษาก็ตาม ไม่สนใจแล้วไม่รู้
ธรรมวินัยเลย นอกจากที่เคยปฏิบัติ จึงจัดสอนภิกษุสามเณรบวชใหม่

ให้เรียนธรรมวินัยในภาษาไทย เป็นการส่วนตัวในหน้าที่แห่งอุปัชฌายาจารย์ก่อน ต่อมาปลูกความนิยมออกไปถึงภิกษุสามเณรเก่าด้วย จนถึงจิตเป็นการเรียนเป็นพันวัดขึ้นได้ และมีวัตรกรรมยต่อนทำตามแพร่หลายออกไป ในบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๒) มีผู้เรียนทั่วไปทุกนิกาย ได้ยึดเป็นประโยชน์คนักธรรมสอบในสนามหลวง และในสนามต่างมณฑลต่างจังหวัดขึ้นแล้ว ฯ

๙ การสวดมนต์ก็เป็นกิจกัน แม้ภิกษุหลายพรรษาแล้ว แต่ไม่สนใจ สวดไม่จบ ทำได้ก็ไม่ว่ากัน จึงทำให้ภิกษุสามเณรค้างพรรษามาแล้วต้องสวดมนต์ มีการสวดซ้อมในพรรษาทวัน เว้นวันพระแลหัดให้ว่าอักขระเป็นด้วย ฯ ตั้งแต่จัดมา สวดมนต์ที่ใช้อยู่ในวัดต้องเพียงขี้เกียจก็ทำได้หมด ทั้งรู้จักว่าอักขระ หัดสวดกรรมวาจาไม่ลำบากเหมือนในกาลก่อน ทั้งรู้จักสวดทำนองสัจโยคด้วย ฯ ผู้สวดพระปาติโมกข์ได้ก็ดี ผู้ขัดตำนานเป็นก็ดี ก่อนนั้นหาได้ยาก ยิ่งผู้ขัดตำนานสัจโยคด้วยแล้ว เป็นหาได้ยากอย่างยิ่ง ตั้งแต่นั้นมา หาได้ง่ายจนหายอึดจรรยา ฯ

๑๐ จิตให้ภิกษุผู้มีพรรษาหย่อนห้า ผู้พื่อนำที่เรียนธรรมวินัยแล้วต้องสวดมนต์แล้ว เรียนบาลี ฯ ก่อนแต่นี้ การเรียนบาลีเป็นไปตามความสมัคร มีผู้เรียนไม่กี่รูป พลับพลาสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีเท่านั้น ก็พอเป็นที่เรียน หาอาจารย์คฤหัสถ์มาบอก ฯ ตั้งแต่ข้าพเจ้าออกจากการศึกษาแล้ว ได้บอกเอง มีศิษย์ขึ้นแล้ว ได้ให้ศิษย์ช่วยบอกด้วย ยังทำสืบมาได้จนบัดนี้ ฯ

๓๓ เนื่องด้วยการสอนบาลี ได้ตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นโดยพระบรมราชานุญาต เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเปรี๊ญพรราชัญในทางนี้ ใช้หลักสูตรใหม่ สอดความรู้ด้วยวิธีเขียน เปรียบญผู้สอบได้ ทรงตั้งเปรี๊ญหลวงเหมือนกัน วัดมหาธาตุได้จัดขึ้นตาม แต่การเวียนการสอบยากกว่าเวียนแลแปลด้วยปาก ยังมีทางอันจะพึงเลือกไค้อยู่ ก็ย่อมมีผู้เลือกเอาข้างง่ายมากกว่า จึงปลูกไม่คิด ในที่สุดต้องเลิกการสอนการสอบโดยวิธีนี้ สังกะเวียนเข้าแปลในสนามหลวงตามธรรมเนียมเดิม ฯ

๓๔ การสอนในมหาวิทยาลัย จัดเป็นชั้นละหลายรูปต้องการหนังสือเรียนฉบับละมาก ๆ ฉบับละนานมีไม่พอใช้ ได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดอนโถมตามครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองวัด เพื่อพิมพ์แบบเรียนที่เป็นหลักสูตร ใช้เครื่องพิมพ์หลวงที่จัดทำขึ้นเมื่อครั้งพิมพ์พระบาลีไตรปิฎก หนังสือที่พิมพ์ขึ้น ใช้อักษรไทยยังประโยชน์ให้สำเร็จตามมุ่งหมาย แต่การตั้งโรงพิมพ์นั้นกลับเปลืองค่าเสียมากกว่าจ้างพิมพ์ที่โรงอื่น เปรี๊ญอันต้องเลิกโรงพิมพ์ ว่าจ้างพิมพ์ที่โรงอื่นเสียค่าเสียหย่น้อยลง ทั้งพิมพ์หนังสือได้เร็วกว่ามากเร็วกว่าด้วย ยังใช้มาจนทุกวันนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๓) ฯ

๑ มหาวิทยาลัยนั้นจัดตั้งที่ตำหนักทรงพรตกับหอสหจร

๒ โรงพิมพ์ตั้งที่โรงพิมพ์เดิม ซึ่งสร้างเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช แต่แทนพิมพ์ตั้งที่ศาลาฤณี

๓๓ ใ้ทำการสอนหนังสือไทย แลความรู้อย่างอื่นอันเนื่องกันขึ้น
 ในโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย ตามหลักสูตรของวิทยาลัยที่ตั้ง
 ขึ้นเพียงเพื่องเข้าเรียนบาลี แต่ก็ได้ผลดี นักเรียนผู้สอบได้ตามหลักสูตร
 เรียนบาลีรู้เข้าแลได้ความรู้ขึ้น นักเรียนนอกนี้ คับเรียนความรู้
 สูงขึ้นไปในโรงเรียนอื่นก็ได้ หลักสูตรนี้ใ้ใช้คราวหนึ่งในครั้งแรก
 จัดการเรียนหนังสือไทยตามวัดในต่างจังหวัด ที่ทรงอาราธนาข้าพเจ้า
 เป็นธุระ ครั้นเลิกการสอนบาลีตามหลักสูตรของวิทยาลัยเสีย การสอบ
 ความรู้หนังสือไทยตามหลักสูตรของวิทยาลัยก็พลอยเลิกตามกัน เปลี่ยน
 มาใช้หลักสูตรของกรมศึกษาธิการ พอติดกับการเรียนตามวัดในต่าง
 จังหวัดก็จัดขึ้นเป็นโครงแล้วโอนใ้ให้กรมศึกษาธิการ ในชั้นนี้ ยังพยายาม
 จะใ้โรงเรียนวัดเป็นโรงเรียนชเลยศักดิ์ เพื่อเป็นแบบอย่าง เป็นทาง
 ช่วยรัฐบาล แต่ไม่สำเร็จ เพราะไม่อาจใ้เงินเดือนครตามอัตราของ
 กรมศึกษาธิการ แลขยายการสอนอื่นจะต้องเพิ่มครูไม่คอยได้ ครมมัก
 ลาออก หากครูไม่คอยได้ จึงโอนใ้ให้กรมศึกษาธิการจัดเป็นโรงเรียน
 รัฐบาลมาจนบัดนี้ ยังเจริญอยู่ ๑

๓๔ ในสมัยที่ข้าพเจ้าครองวัด การบำรุงของกลางร่วงโรยลง
 ภาษีมือตีเรกลาถน้อยลง จะพินการถวายของกลางขึ้นไม่สะดวก เมื่อ
 จัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น คณะกรรมการฝ่ายคุรุศาสตร์ได้ขอกบุญ
 ชักชวนทายาททายาธิจาริศาตรพียเพื่อบำรุง จัดรวบรวมเป็นสมบัติของ
 วิทยาลัยขึ้นได้ แลจัดไว้เป็นทุนนอนจำนวนหนึ่งด้วย สมบัติของวิทยาลัย
 นี้ ที่มีใช้ทุนนอน มีคติอย่างของกลาง จำเป็นสาธาณแก่ทั่วทั้งหลาย

ไต่ มีทุนมากขึ้นโดยลำดับ ในเวลาที่มีการวิทยาลัยวังรอยตง มีผู้
บริจาคเงินก้อนน้อยนัก นอกจากของหลวงทรงบริจาคประจำ แม้เช่นนั้น
ยังบำรุงการเรียนการพระศาสนาอยู่ได้ตลอดมาจนทุกวันนี้ ที่ไต่ขยาย
กว้างขวางออกไปอีก เพราะผลแห่งทุนนอน ฯ

๑๕ หนังสือเทศนาที่แต่งขึ้นใช้ในคราวที่สมเด็จพระมหาสมณะ
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงครองวัดนั้น เป็นของล่วงเวลาเสีย
แล้ว ไม่จิตใจผู้ฟัง ไม่ชวนให้สนใจ ได้คิดบำรุงการเทศนา ด้วยฝึก
ธรรมกล่าวกั้น ให้สามารถเทศนาด้วยดีปากก็ไต่ แต่งเรื่องขึ้นเองก็ได้
เรื่องที่แต่งขึ้นในสมัยนั้น ได้พิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุแลธรรมสมบัติ
ของมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อผู้สนใจในทางนี้เห็นเป็นแบบอย่าง
เป็นผลดีมาก มีธรรมกล่าวกั้น ๆ มากขึ้น ไม่เฉพาะในวัดนี้ มีผู้สนใจ
ฟังมากขึ้น ฯ

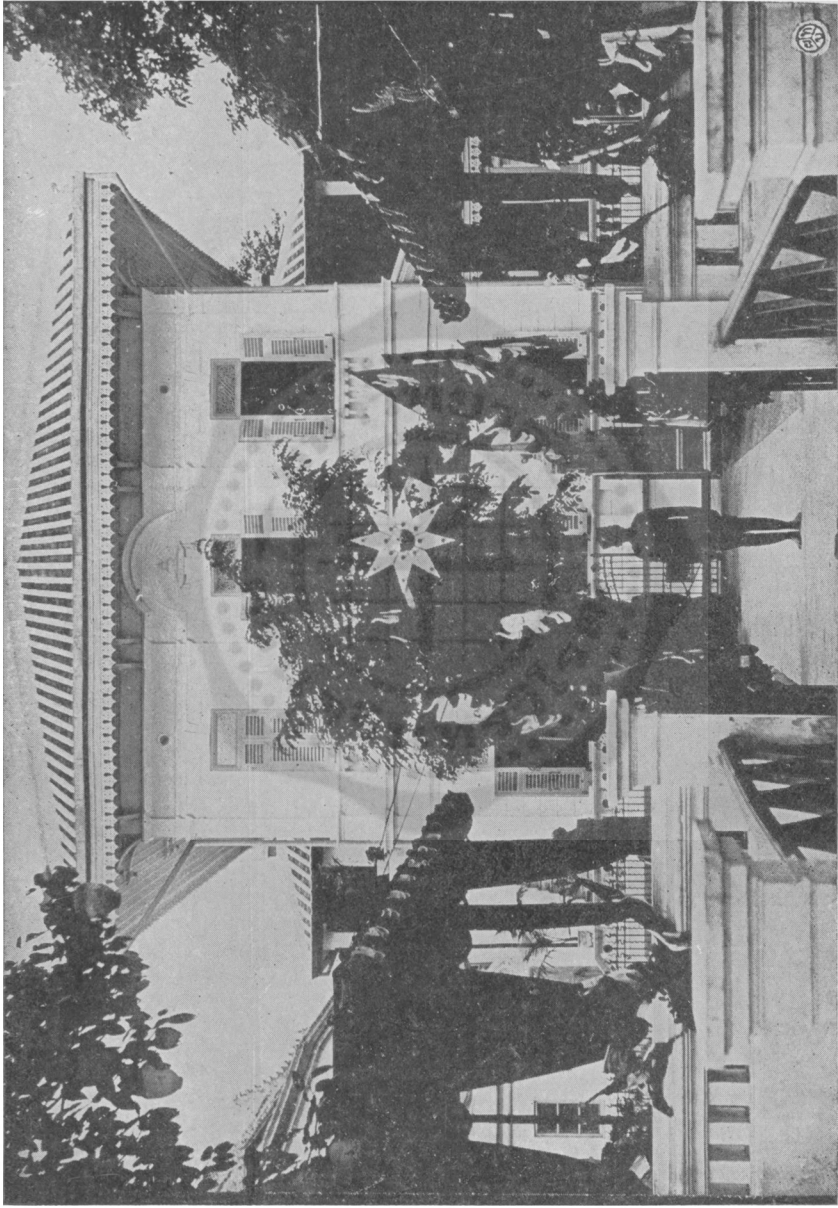
๑๖ ได้พิมพ์หนังสือสอนพระศาสนา เฉพาะเรื่อง ๆ เป็นของแจก
ตามคราวข้าง พิมพ์ในธรรมจักษุแลในธรรมสมบัติของมหามกุฏราช
วิทยาลัยข้าง ฯ

๑๗ ได้จัดตั้งธัมมัสสนาของเต็กวัด ในวันธัมมัสสนาปกติ
เวลาค่ำให้สวดมนต์การพระ วัชศีล ๕ แล้วฟังสั่งสอน ฯ

• หนังสือธรรมจักษุแรกออกเมื่อ เดือนตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๓)
หนังสือธรรมสมบัติแรกออกเมื่อ เดือนตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๗)

๑๘ การให้ครุฑาขยายทำสามขั้วต่อครั้ง ชวนจะลืมนะ จึงตั้งธรรมเนียม
ทำประจำ ขั้วกำหนดทำในวันที่ ๑๑ มกราคม ที่เป็นวันพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครองวัดนี้ แต่ทำให้ฝังอยู่ในใจของ
พระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ ชวนให้ลืมนะ ขั้วขอมมาสสมทบทำในวันขึ้น ๑๔ ทำ
เดือน ๖ ที่เป็นวันตักบาตรเทโววันพระวิสาขบูชา จึงทำได้แม่นยำตามวัน
กำหนด ในการนี้ได้ชวนภิกษุสามเณรอันมีค่าบิณฑบาตปัจจัยของ
พระราชทานประจำเข้าในการปฏิสังขรณ์ อุทิศแด่ครุฑาขยาย ฯ"

๑ เรื่องตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงพระนิพนธ์ไว้เพียงเท่านี้

ตํานกัจันทรในวัดบวรนิเวศ

ตอน ๕ ภาคปลาย

ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัด ในรัชกาลที่ ๕

การต่าง ๆ ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงจัดขึ้นในวัดบวรนิเวศ โดยบรรยายที่แสดงไว้ ในตอน ๕ ภาคต้นนั้น มีผลให้วัดบวรนิเวศกลับรุ่งเรืองขึ้นโดยอันดีมา จนวิธีการปกครองวัดบวรนิเวศได้เป็นแบบอย่างใช้แพร่หลายต่อไปในวัดอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก การที่ทรงคิดจัดขึ้นใหม่อันเป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือวิธีการเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรซึ่งไปบวชอยู่ในวัดบวรนิเวศ ทรงกำหนดขึ้นเป็น ๒ ชั้น ชั้นต้นเป็นการเล่าเรียนสำหรับพระภิกษุสามเณรที่บวชใหม่ ให้เล่าเรียนพระธรรมวินัยโดยภาษาไทยในทางที่จะเป็นนักธรรม ชั้นสูงขึ้นไปเป็นการเล่าเรียนสำหรับพระภิกษุสามเณรที่บวชอยู่นาน ให้เล่าเรียนภาษาบาลีในทางที่จะเป็นเปรียญ ทรงแต่งตั้งตำราเรียนและกำหนดหลักสูตรตลอดจนวิธีสอบความรู้ให้ปรากฏคุณวิเศษเป็นชั้นลำดับกัน อาศัยวิธีการเล่าเรียนที่ทรงจัดขึ้นนั้น บัณฑิตผู้ไปบวชอยู่วัดบวรนิเวศ แม้บวชอยู่เพียงพรรษาเดียวก็ได้ความรู้พระศาสนาแลทางธรรมปฏิบัติเป็นคุณสมบัติติดตัวต่อไป ยิ่งบวชอยู่นานก็ยิ่งได้คุณสมบัติยิ่งขึ้น ที่จะไปบวชอยู่เปล่าๆ ไปหลงเล่าเรียนวิชาอันปราศจากสารประโยชน์หาไม่มีเมื่อประจักษ์ความชัดนี้ ก็มีกุลบุตรพากันนิยมไปบวชอยู่ในสำนักวัด

บวรนิเวศมากขึ้นทุกที แต่มีผู้ศรัทธาทำนุบำรุงการเล่าเรียนที่ทรงจัด
ขึ้นนั้นแพร่หลาย จนทรงสามารถจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นทั่ว
บวรนิเวศเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ แล้วจึงเป็นสาขาต่อไปในวัดอื่น ๆ อีก
หลายวัด เรื่องตำนานของมหาวิทยาลัยมีแจ้งอยู่ในหนังสือ
อื่น คือหนังสือธรรมเนียมเป็นต้นโดยพิศดาร จะกล่าวต่อไปในหนังสือ
เฉพาะแต่ที่เนื่องด้วยเรื่องตำนานของวัดบวรนิเวศ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ รัชกาลที่ ๕ ขึ้นนามได้ ๒๘ ปี สัมกับรัชกาล
ที่ ๓ มีการพระราชพิธีสมโภชศิริราชสมบัติเมื่อเดือนมีนาคม เนื่อง
ในการพระราชกุศลซึ่งทรงบำเพ็ญครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบริจาคพระราชทรัพย์อุทิศในการปฏิสังขรณ์วัด
สุทัศนเทพวราราม อันเป็นพระอารามซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเริ่มสร้างส่วน ๑ อีกส่วน ๑ ทรงพระราชอุทิศเกอ
กุลนักเรียนในมหาวิทยาลัย เสด็จพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการพิธีที่วัดบวรนิเวศเมื่อวันที่ ๓ มีนาคม
เวลาบ่ายโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ
ทรงเชิญพระราชหัตถเลขาถึงพระราชทรัพย์ซึ่งทรงบริจาคนั้นเสด็จไปยัง
วัดบวรนิเวศต่างพระองค์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อยังดำรงพระยศ
เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กับทั้งพระสงฆ์ซึ่งเป็นกรรมการอาจารย์
และนักเรียนมหาวิทยาลัย ทั้งกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์คอยรับ
เสกอยู่ที่ในพระอุโบสถ พระเทพกวี (อหิสโก ขอน) ซึ่งภายหลังได้เป็น

ที่พระสาสนโสภณ) ผู้เป็นสภานายกกรรมการในชั้นอ่านศาลาถวาย
ไชยมงคลี พอบลพวงพระสงฆ์สวดไชยปริต แตรวงทหารแถวกอง
เกียรติยศระโคมเพลงสรรเสริญพระบารมี เสร็จพิธีถวายไชยมงคล
แล้วสภานายก กรรมการแจกรางวัลแก่นักเรียนตามพระบรมราชทิศ
แล้วถวายคำถวายไชยมงคลแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ที่จะไป^๑เชิญ
ไปทูลเกล้า ฯ ถวาย

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ พระบาทสมเด็จพระ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จทอดพระเนตรมหามกุฏราชวิทยาลัยครั้งแรก เมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม
ในวันพระราชทานพระกฐิน ทรงทอดพระกฐินวันนั้นแต่่วัดขวรนิเวศ
วัดเดียว ครั้นเสร็จการพระกฐินแล้วเสด็จทอดพระเนตรวิทยาลัย
กรรมการฝ่ายสมณและฝ่ายคฤหัสถ์ ทั้งยืนตักเรียนแถวทักทาย
ทักทายซึ่งอุปการวิทยาลัยได้เฝ้าถวายไชยมงคล เสด็จพระราชดำเนิน
ทอดพระเนตรสถานที่ทั่วทุกแห่ง ครั้นเสด็จกลับคืนยังพระบรมมหา
ราชวัง ในวันนั้นโปรดฯ ให้ราชเลขา^๒การเชิญพระราชหัตถเลขาไปยัง
กรรมการวิทยาลัย พระราชทานพระบรมรูปสำหรับวิทยาลัย กับทั้งเงิน
บำรุง^๓บะชั่ง ๑ เท่าจำนวนบริษัทกาลที่ล่วงมา เป็นที่หมายความว่าพอพระ
ราชฤไทยที่ได้ทอดพระเนตรเห็นการที่ได้จัดในมหามกุฏราชวิทยาลัย
ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี
นาถ ฯ ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ในเวลาพระบาท

๑ พระราชหัตถเลขาแลศาลาถวายไชยมงคล มีสำเนาอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา
ร.ศ. ๑๐๔ หน้า ๔๑๖ และหน้า ๔๑๗

สมเด็จพระ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาศยุโรปครั้งแรก ได้
เสด็จทอดพระเนตรมหาวิทยาลัย ในวันทรงทอดพระเนตร
บวรนิเวศ เมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม (ร.ศ. ๑๓๖) จักรับเสด็จเหมือน
พระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรอีกครั้ง
เมื่อเสด็จกลับยังพระบรมมหาราชวัง ได้มีพระราชหัตถเลขาทรง
อนุโมทนา แลพระราชทานเงินบำรุงวิทยาลัย โดยพระราชศรัทธาเป็น
ส่วนพิเศษด้วย ๔๐๐๐ บาท

การบำรุงมหาวิทยาลัย นอกจากของหลวงพระราชทาน
ยังมีที่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน ตลอดจนราษฎร
เกอกูลอีกเป็นอันมาก ที่บริจาคทรัพย์จำนวนมากถวายเป็นทุนสอน
เรียกว่า “บุญนิ” ก็มี ทรัพย์จำนวนน้อยลงมาถวายทุกปีไปก็มี
ถวายเป็นครั้งเป็นคราวก็มี บางทีการบำรุงนั้นมีพิธีทั่วบวรนิเวศ
เพราะเป็นที่ตั้งมหาวิทยาลัย แต่เป็นประวัติส่วนวิทยาลัย
อันมีรายการโดยพิศดาร พิมพ์อยู่ในหนังสือธรรมจักษุนั้นแล้ว จะไม่
นำมากล่าวซ้ำในนี้

ตั้งแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรงจัดวิธีเล่าเรียนสำหรับพระ
ภิกษุสามเณรขึ้นในวัดบวรนิเวศ เจ้านายที่ทรงผนวชต่อมาประทับอยู่แต่
ที่วัดบวรนิเวศแห่งเดียว แม้ชั้นหม่อมเจ้าที่ทรงผนวชไปอยู่วัดอื่นนั้นเป็น
อันไม่มี การทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอแลพระเจ้าลูกยาเธอใน
สมัยเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรงครองวัดบวรนิเวศในรัชกาล
ที่ ๕ มี ๔ คราวคือ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า
กิติยากรวรลักษณกับ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตร วัฒนโคม
(คือกรมพระจันทบุรีนฤนาถกับกรมหลวงปราจิณกิติบดี) ทรง ผนวช
เป็นพระภิกษุมีการสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยแล้ว รุ่งขึ้นวันที่ ๑๘
กรกฎาคม ทรงผนวชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วพระ
บาทสมเด็จพระ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพาไปส่งยังวัดบวรนิเวศ
ประทับอยู่ที่ตำหนักทรงพรตทั้ง ๒ พระองค์จนลาผนวช

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เสด็จ
กรมขุนนครราชสีมาทรงผนวชเป็นสามเณร สมโภชที่พระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัยเมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม (ร.ศ. ๑๒๒) รุ่งขึ้นวันที่ ๕ ไปรค
ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ทรงพระที่นั่งพุทธาลสำหรับพระเกียรติยศ
สมเด็จพระบวรราชเจ้า มีกระบวรทหารบกกระบวรตำรวจแลกรมวังพร้อม
ด้วยเครื่องสูงกลองชนะแห่จากพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ออกประตูศรีสุนทร
ประตูเทวภิรมย์เลี้ยวขึ้นทางเหนือกลับเข้าประตูวิเศษไชยศรีมาประทับ
เกยพลับพลาเปลื้องเครื่องข้างหลังวัด แล้วเสด็จเข้าไปทรงผนวชที่ใน
พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้นเพลาย่ำพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ไปส่งยัง วัด บวร
นิเวศ เสด็จประทับอยู่ณพระบ้นหย้า มีพระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์เลี้ยง
พระในการสมเฑาะพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ เสด็จขึ้นพระบ้นหย้า เป็นส่วนของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ทรงจักด้วย อีกส่วน ๑ ต่อมาได้ ไปรค ๑

ให้มีการฉลองสมเฑาะพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ที่ทรงผนวช นิมนตร์พระสงฆ์
ซึ่งได้นั่งในการทรงผนวชสวดพระพุทธมนต์ในที่ซึ่งพระโรงกลางพระที่
นั่งจักรีมหาปราสาทเมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม รุ่งขึ้นทรงประเคนอาหาร
บิณฑบาตเลี้ยงโต๊ะพระสงฆ์พระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์ แล้ว
พระราชทานเครื่องไทยธรรมทั่วกัน ครั้นถึงเดือนพฤศจิกายน วันที่ ๘
ไปรด ๑ ให้มีเทศน์มหาชาติณพลับพลาสวนแง่เต่งในพระราชวังสวนกุหลาบ
เนื่องในการฉลองพระชนม์พรรษาครบ ๕๐ ปี สมเฑาะพระเจ้าลูกยาเธอ ๑
ถวายเทศน์กัณฑ์จักระษัตริย์ ครั้งนั้นไปรด ๑ ให้ข้อแรงแพระบรมวงศา
นวงศ์แลข้าราชการบางคนทำรูปผลไม้ต่าง ๆ โดยฝีมือกระบวนช่างเป็น
เครื่องบูชากัณฑ์เทศน์ แทนกระຈาตใหญ่อันเคยทำถวายในเวลาสมเฑาะ
พระเจ้าลูกยาเธอถวายเทศน์มหาชาติมาแต่ก่อน แลผลไม้เครื่องบูชา
กัณฑ์เทศน์ครั้งนั้นสมเฑาะพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ถวายเป็นพุทธบูชาตาม
พระอารามต่าง ๆ ยังปรากฏอยู่โดยมาก สมเฑาะเจ้าฟ้ากรมขุนนคร
ราชสีมาทรงผนวชณวันที่ ๑๕ พฤศจิกายนจึงลาผนวช

ถึง พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓) สมเฑาะพระบรมโอรสาธิราช (คือ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ
แลสมเฑาะพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิตลอลุกลยเดช กรมขุนสงขลา
นครินทร์ทรงผนวชเป็นสามเณร มีการสมโภชพระที่นั่งอมรินท
รวินิจฉัยเมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม รุ่งขึ้นวันที่ ๒๑ เวลาเช้าไปรด ๑ ให้แห่
เสภาโดยกระบวนอย่างพระมหาอุปราช สมเฑาะพระบรมโอรสาธิราช

ทรงพระราชทานหาม๘ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ทรงพระราช
 ยานหาม๔ ดำรงแลมหาคเล็กตำแหน่งในฝ่ายพระราชวังบวรแห่เสด็จ
 เพิ่มทหามหาคเล็กแซงเป่นกระบวรหลัง แห่จากพระทวารเทเวศร์รักษา
 ไปยังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงผนวช
 ทอนในเพล เมื่อเลียงเพลพระสงฆ์แล้วสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลา
 นครินทร์ทรงผนวช แลในย้ายวันนั้นโปรดฯ ให้นิมนต์พระราชาคณะซึ่ง
 ใ้ นั้งหัตถยาครวม ๑๕ รูป มีสมเด็จพระ มหาสมณเจ้าฯ เป่นประธาน
 สวดญัตติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่พระอุโบสถวัดพระพุทธรัตนสถานเป่น
 ทพิธิกรรมอีกครั้ง ๑ ให้เหมือนอย่างเมื่อครั้งพระองค์ทรงผนวชเป่นพระ
 ภิกษุ เสร็จแล้วจึงเสด็จทรงรถพระที่นั่งพร้อมด้วยสมเด็จพระมหาสมณ
 เจ้าฯ แลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรง
 ผนวชใหม่เสด็จไปยังวัดบวรนิเวศ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จ
 ประทับอยู่ณพระที่นั่งขุ่นหย่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลาประทับอยู่
 ณตำหนักทองพรต แลสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงจัดให้มีการ
 สวดมนตร์เลียงพระในการเสด็จขึ้นพระขุ่นหย่าด้วย

ในเวลาเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงผนวชอยู่นั้น เมื่อเสร็จ
 การทรงศึกษาพระธรรมวินัย แลลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ใน
 กรุงเทพฯ แล้ว ใ้เสด็จไปทอดพระเนตรการคณะสงฆ์หัวเมืองมณฑล

ปราจิณบุรี ต่อมาถึงเดือนธันวาคมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เสด็จอยู่หัวโปรดฯ ให้มีการฉลองสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ แลสมเด็จ
 พระเจ้าลูกยาเธอฯ ที่ทรงผนวชที่ในพระบรมมหาราชวังเมื่อวันที่ ๓๐
 ธันวาคม นิมนต์พระสงฆ์ซึ่งได้นั่งหัดบวชทั้ง ๓๐ รูปสวดพระพุทธมนต์
 ในท้องพระโรงพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท รุ่งขึ้นวันที่ ๓๑ ทรงประเคน
 อาหารบิณฑบาตเลี้ยงโต๊ะพระสงฆ์ ที่พระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์
 แล้วพระราชทานไทยธรรมเป็นฉลากองค์ละ ๓ สิ่งทั่วกัน

ในวันที่ ๓๑ ธันวาคมนั้นเริ่มการพิธีลาผนวช ทรงนิมนต์พระสงฆ์
 ๓๐ รูป มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นประธาน สวดพระพุทธมนต์
 ที่พระที่นั่งฯ ครั้นสวดมนต์จบ ถึงเวลาบ่าย ๔ นาฬิกาได้พระฤกษ์
 เสด็จลาผนวช ทรงสมათานพระองค์เป็นอุบาสกทรงศีลแล้วเสด็จสู่ที่ทรง
 ตามราชประเพณี แลยังเสด็จประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศต่อมา รุ่งขึ้น
 วันที่ ๑๒ ธันวาคม ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตเลี้ยงพระสงฆ์ซึ่งได้
 สวดพระพุทธมนต์เมื่อวันก่อน ต่อมาในวันที่ ๑๓ ธันวาคมเริ่มการพิธี
 สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ลาผนวช นิมนต์พระสงฆ์สวดมนต์
 ที่พระที่นั่งฯ เหมือนวันก่อน รุ่งขึ้นวันที่ ๑๔ ธันวาคมเลี้ยงพระแล้ว
 เวลา ๘ นาฬิกาถึงพระฤกษ์ สมเด็จเจ้าลูกยาเธอฯ ลาผนวช แล้ว
 ประทับแรมอยู่ที่วัดบวรนิเวศอีกคืน ๑ ถึงวันที่ ๑๕ ธันวาคมเป็นวัน
 ธรรมัสสวนะ เสด็จไปทรงธรรมในพระอุโบสถ แล้วจึงเสด็จกลับคืน
 พระราชวัง

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ (ร.ศ. ๑๒๘) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า
สุริยงค์ประยุพิน (คือกรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส) ทรงผนวชเป็น
พระภิกษุ สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม
รุ่งขึ้นวันที่ ๒๗ ทรงผนวชที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้ว
พระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปส่งที่วัดบวรนิเวศ
ประทับอยู่ที่ตำหนักทรงพรต ทรงผนวชอยู่พรรษาหนึ่งแล้วลาผนวช

ในเวลาซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงครองวัดบวรนิเวศในรัชกาลที่ ๕ มีการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลที่
วัดบวรนิเวศ อันนับเป็นการพิเศษหลายครั้ง คือ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงปรารภถึงที่ได้มีพระราชดำรัสถวายที่วิสุงคามสีมาวัดบวรนิเวศวิหาร
ต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อเวลา
ประสูติพระองค์ เพื่อให้พระสงฆ์ทำอุโบสถกรรมสวดพระปาฏิโมกข์ใน
พระตำหนักที่ทรงประสูติได้ไม่ขัดข้องแก่พระวินัยบัญญัติ ครั้นวันที่ ๓๓
ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑ วันเสด็จพระราชทานพระกฐินวัดบวรนิเวศ จึง
โปรด ๑ ให้ทำใบพระราชอุทิศที่วิสุงคามสีมา ทรงนำไปถวายแก่สมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อยังดำรงพระยศเป็น
กรมหมื่น ๑ ซึ่งได้ทรงครองวัดต่อมา ความในประกาศพระบรม
ราชูปถัมภ์ดังนี้

ประกาศพระราชทานที่วิสุงคามสีมาวัดบวรนิเวศ

สมเฑาะพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม มีพระบรมราชโองการประกาศไว้แก่พระสงฆ์ ซึ่งอยู่ในพระอารามวัดบวรนิเวศวิหาร แลพระสงฆ์อันมาแต่ทิศทั้งสี่ให้ทราบทั่วกันว่า เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๓๑ ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเยี่ยมประสูรพระเจ้ายบรมวงศ์เธอ กรมสมเฑาะพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เวลาเสด็จประทับอยู่นั้นเป็นเวลา^๑ที่พระสงฆ์จะได้ทำอุโบสถกรรม ทรงทราบว่าพระเจ้ายบรมวงศ์เธอ กรมสมเฑาะพระปวเรศวริยาลงกรณ์จะเสด็จไปพระอุโบสถ ทรงทำอุโบสถกรรมตามวินัยนิยม ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระเจ้ายบรมวงศ์เธอ กรมสมเฑาะพระปวเรศวริยาลงกรณ์ก็เป็นพระราชอุปัชฌายา^๒ ทรงพระกรุณาพระชนมายุเจริญกว่า ๘๐ ปี ทั้งพระอาการที่ทรงประสูร^๓ครั้งนั้นก็มากถึงเพียงนี้แล้ว หากควรที่จะให้เสด็จไปทรงทำอุโบสถกรรมณะพระอุโบสถไม่ ถ้าที่เขตรำทำหนักพระเจ้ายบรมวงศ์เธอ กรมสมเฑาะพระปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงพระราชอุทิศเป็นที่วิสุงคามสีมา ให้พระสงฆ์ได้ประชุมทำอุโบสถกรรมในที่นี้ได้แล้ว จะเป็นความสำราญสรวกดีแก่พระเจ้ายบรมวงศ์เธอ กรมสมเฑาะพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทั้งพระสงฆ์ทั้งปวงก็จะมี^๔ความชื่นชมยินดีประการหนึ่ง วัดบวรนิเวศวิหารนี้มีกุฏิสงฆ์เป็น ๒ แผนกอยู่ กุฏิสงฆ์ส่วนที่อยู่ฟากคลองข้างนี้มากกว่าส่วนที่อยู่ฟากพระอุโบสถ เมื่อพระสงฆ์ในแผนกนี้อาพาธหนักจะไป

ทำอุโบสถปวารณาที่พระอุโบสถ ย่อมเป็นความลำบากมาก ควรจะทรง
พระราชอุทิศที่เขตรำหนดที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศว
ริยาลงกรณ์ให้เป็นทวีตุงคามสีมาอีกส่วนหนึ่ง เพื่อให้สังฆกรรมแห่ง
สังฆสำเร็จได้ทั้งสองเขตรสีมา คล้ายคลึงกับพระอารามที่เป็นมหาสีมา
แลเขตรสีมาฉนั้น จึงได้ทรงพระราชอุทิศที่เขตรำหนดที่พระเจ้าบรมวงศ์
เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ด้านวันออกนาคำหนดตั้งแต่
มุมกำแพงแก้วตรงหอเขี้ยวไปจนถึงมุมกำแพงแก้ววัดหิโรรฆังยาว ๑๖ วา
๓ ศอกคืบ ด้านเหนือตั้งแต่มุมกำแพงแก้ววัดหิโรรฆังไปจนถึงมุม
ค้ำหนัก กว้าง ๑๓ วา ๒ ศอกคืบ ด้านวันตกหลังค้ำหนักตั้งแต่มุม
ค้ำหนักไปตามแนวรั้วถึงมุมพระบันหย้า ยาว ๑๖ วา ๓ ศอกคืบ ด้านใต้
ตั้งแต่มุมพระบันหย้า ถึงมุมกำแพงแก้วตรงหอเขี้ยว กว้าง ๑๓ วา
๒ ศอกคืบ ให้เป็นทวีตุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราช
อาณาเขตร เป็นทวีตุงคามสีมาสำหรับพระสงฆ์อันมาแล้วและมาแต่เจ้าพระยา
ซึ่งสมควรจะทำสังฆกรรมในสีมาได้ทำสังฆกรรมตามความประสงค์

ประกาศพระบรมราชโองการ ไว้แต่วันที่ ๒๓ กันยายน รัตนโกสินทร
ศก ๑๓๑ พระพุทธศาสนา ๒๔๓๕ พรมยา เป็นวันที่ ๘๗๑๖ ใน
รัชกาลปัตยุบันนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ พระไวยุวกซึ่งทรงอาราธนาให้พระสงฆ์ มี
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นประธาน ทรว
ชำระต้นฉบับแล้วยกขึ้นสู่พิมพ์สำเร็จ จึงโปรดฯ ให้มีพิธีการฉลอง

ณพระที่นั่งอนันตสมาคม แลพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เนื่องในการพระราชพิธีรัชมานุภาพ ตั้งแต่วันที่ ๘ ธันวาคม พระสงฆ์ ๓๐๒๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ ๓ วัน เวลาค่ำมีดอกไม้ไฟแลมหรสพสมโภชที่ท้องสนามไชย รุ่งขึ้นเวลาเช้าเลียบพระ เวล่าย่ำเสด็จออกทรงโปรยที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ จนวันที่ ๑๑ เวล่าย่ำเวียนเทียนสมโภชเป็นเสร็จการ ต่อนั้นโปรดฯ ให้มีกระบวรแห่งของหลวงสมทบกับกระบวรแห่งเจ้าอาวาสวัด มารับพระไตรปิฎก แห่ไปยังพระอารามต่าง ๆ ที่ใต้พระราชทานพร ไตรปิฎก ส่วนวัชรวรนิเวศเมื่อแห่พระไตรปิฎกไปประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงจัดให้มีการฉลองทั่ววัด ด้วยอีกส่วน ๑ นิมนต์พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ที่ในพระอุโบสถ รุ่งขึ้นเลียบพระ แล้วสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ เสด็จยังเป็นที่พระธรรมโกษา เทศนาถวายพระราชกุศลลักษณะที่ ๑ เป็นเสร็จการ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ เสด็จพระราชดำเนินยังมหามกุฏราชวิทยาลัย ครั้ง ๑ แลสมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จยังมหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ครั้ง ๑ ซึ่งได้โปรดมาแล้ว นอกจากนั้นใน พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาศยุโรป ครั้งแรกนั้น เสด็จไปทรงนมัสการลายชาพระพุทธรูปหินสี แลทรงทอดผ้าไตรสวดปกรณ์พระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระบรมราชอนุชาจารย์ เมื่อวันที่ ๓ เมษายน

๑ พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เก่า ซึ่งสร้างแต่รัชกาลที่ ๔ ที่ในพระบรมมหาราชวัง อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์

แล้วในวันนั้นได้ทรงนำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวชิไชยเฉลิมลาภ (กรมขุนสิงหวิกรมเกรียงไกร) แลพระองค์เจ้ากิลนพรัตน์ (กรมหมื่น สรรควิไลยนฤปติ) ซึ่งจะตามเสด็จออกไปแล้วอยู่เล่าเรียนอยู่ในยุโรป ไปปฏิบัติพระองค์เป็นอุปาสกในที่ประชุมสงฆ์ มีสมเด็จพระมหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นประธานที่ในพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศด้วย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับคืนยังพระนครในเดือนธันวาคม โปรดให้มีการสมโภช พระพุทธรูปสี่หี สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กับพระสงฆ์คณะธรรมยุติกา พริบกันจัดการรับเสด็จที่วัดบวรนิเวศ ตกแต่งเครื่องประดับทั่วไป ทั้งบริเวณวัด ถึงวันที่ ๒๓ ธันวาคม พระสงฆ์ธรรมยุติกาทั้งที่อยู่ใน กรุงเทพฯ แลหัวเมือง รวมกันประมาณ ๖๐๐ รูป มาประชุมพร้อมกัน ที่วัดบวรนิเวศ พระราชาคณะแลพระครูฐานานุกรมเปรียญนั่งที่ในพระ อุโบสถ พระสงฆ์นอกนั้นนั่งที่พระวิหารศาลาแลปราสาทขึ้นที่ในวัด พวกทนายแลทนายิกาซึ่งบำรุงมหามกุฏราชวิทยาลัย ก็มาประชุมคอย รับเสด็จอยู่ที่วัดบวรนิเวศด้วยพร้อมกัน ครั้นเวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงรถพระที่นั่งมีกระบวนแห่เสด็จไปยัง วัดบวรนิเวศ เสด็จเข้าในพระอุโบสถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ แลถวายกระถางใหญ่ทำด้วยศิลาสี่เหลี่ยมจำหลักลายคู่ ๑ กับโคมตั้งกิ่ง ไฟฟ้ากาไหล่คู่ ๑ ซึ่งทรงจัดหามาแต่ยุโรป ทรงพระราชอุทิศบูชา

พระพุทธรูปชินสีห์ แล้วเสกพระทัยราชอาศน์รับพระพรของพระสงฆ์
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ถวายพระรูปพระพุทธรูปชินสีห์ มีกรอบอันวิจิตร
 องค์ ๑ แลพระพรไชยมงคลในนามของพระสงฆ์วัชรนิเวศ หม่อมเจ้า
 พระศรีสุคติคัตยานุวัตร สภานายกกรรมการถวายพระพรไชยมงคลใน
 นามของมหามกุฏราชวิทยาลัย แล้วสมเด็จพระสังฆราชวัชรราชประดิษฐ์
 ถวายพระพรไชยมงคลในนามของพระสงฆ์ธรรมยติกาทั่วไป ครั้นจบลง
 พระสงฆ์พร้อมกันสวดคาถาถวายพระพรซึ่งได้แต่งขึ้นใหม่สำหรับงานนี้
 เจ้าพนักงานตี่ระฆังสัญญา มีปาทยัแถววงประโคมเพลงสรรเสริญ
 พระบารมี ครั้นสุดเสียงประโคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสตอบ จยพระราชดำรัสมีประโคมสาธุการ
 อีกครั้ง ๑ แล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ถวายเหรียญพระพุทธรูปชินสีห์
 ซึ่งสร้างขึ้นเป็นของแจกในงานนั้น แลพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร
 ถวายคำไชยมงคลซึ่งพระสงฆ์ข้างรูปแต่งแลเขียนมาให้ถวายเป็นส่วน
 ตน ๆ เสร็จแล้ว พรหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชพระพุทธรูปชินสีห์
 ครั้นเสร็จการสมโภชจึงเสกพระราชดำเนิรผ่านที่พระสงฆ์แลอุบาสก
 อุบาสิกานั่งประชุมในวัชรนิเวศ เสกผ่านถึงที่ใดก็ถวายไชยมงคล
 ณที่นั้น เสกไปทรงบูชาที่พระเจดีย์และพระวิหาร แล้วเสกไป
 ประทับที่พลับพลานอกวัดทางค้ำวันตก ทอดพระเนตรแก่พระรูป
 พระพุทธรูปชินสีห์ กับทั้งคำถวายไชยมงคลซึ่งพระสงฆ์ถวายในวันนั้น
 อันมีกระบวนแห่เข้าไปส่งยังพระบรมมหาราชวัง แล้วทรงลุกออกไป

เพลิงเป็นพทุษฐานเนื่องในารสมโภชพระพุทธรูปชินสีห์ แลเสด็จไปบูชา
แลทอดผ้าไตรสดับปกรณ์พระศพสมเด็จพระบวรราชเจ้าปวเรศวริยาลงกรณ์
แล้วเสด็จกลับคืนพระบรมมหาราชวัง

ถึง พ. ศ. ๒๔๔๓ ทรงพระราชดำริหว่าเป็นเวลาว่างราชการ
สำคัญ พระบรมศพพระศพเจ้านายซึ่งทรงพระเกียรติยศสูงค่างอยู่หลาย
พระองค์คือ พระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหา
วชิรดิศ และพระศพสมเด็จพระเจ้ามัยยิกาเธอ กรมพระยา
สุทธาธิราชประยูรเป็นต้น จึงโปรด ฯ ให้ทำการพระเมรุท้องสนาม
หลวง แต่พระเมรุครั้งนี้ มีพระราชประสงค์จะเลิกลักษณะเก่าให้
ไพเราะพลัดไคความเกือตร้อน โปรด ฯ ให้จัดการสร้างพระเมรุใหญ่อย่างแต่
ก่อนเสีย ให้ซ่อมแปลงพระอุโบสถวัดยวสถานสุทธาวาส ในพระ
ราชวังบวรทอนซึ่งได้รอกำแพงปรางที่เป็นท้องสนามหลวงแล้วนั้น เป็น
พระเมรุพิมานที่ต่งพระศพ ปลุกพระเมรุมาชยต์ออกมาเป็นที่พระราช
ทานเพลิง ปลุกสร้างแต่พลับพลาภิโรงจวรมหรรศพแลสถานที่ต่าง ๆ
ตามแบบการพระเมรุใหญ่ท้องสนามหลวงแต่ก่อนมา

ในารพระเมรุท้องสนามหลวงครั้งนี้โปรด ฯ ให้ถวายพระเพลิง
พระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ก่อน
พระบรมศพและพระศพอื่น ประกาศกระแสพระราชดำริหว่า “พระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์” แต่เมื่อยังดำรง

• ที่ให้พระนามว่าสมเด็จพะเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ก็ดี
สมเด็จพะมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ก็ดี เป็นของทรงบัญญัติขึ้น
ขึ้นหลัง,

พระชนม์อยู่นั้นได้เป็นพระบรมราชูปถัมภ์อาจารย์มีพระเดชพระคุณมา บัดนี้ถึงคราวที่พระราชาทานเพลิงพระศพแล้ว สมควรที่จะยกย่องให้เป็นพิเศษ เพื่อได้พระราชาทานเพลิงก่อนพระบรมศพและพระศพอื่น ๆ และจะได้ทรงกระทำสักการบูชาให้เพียงพอกับพระเดชพระคุณซึ่งได้ทรงมีมา” ดังนี้

งานพระศพ เริ่มเมื่อวันที่ ๖ มกราคม พระราชาทานเพลิงพระศพโพธิ์พระเมรุณ้อยซึ่งปลูกขึ้นนำพระตำหนักในวัดขวรรณิเวศ พร้อมกันพระศพโสมเดชะพระสังฆราชวัตรราชประคิษฐ์ ซึ่งเป็นพระบรมราชกรรมวาจาจารย์ เวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงทอดผ้าสัปตกรรม แล้วพระราชาทานเพลิงพระศพโพธิ์ ส่วนงานพระเมรุณั้น วันที่ ๑๓ มกราคม โปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปสี่หิรัญคัมภีร์มากราบจากพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพระราชวังบวรออกไปสมโภชที่พระเมรุพิมาน พระสงฆ์ ๒๐ รูปเจริญพระพุทธมนตร์ แล้วทรงจุดดอกไม้เพลิงเป็นพุทธบูชา รุ่งขึ้นวันที่ ๑๔ มกราคม เวลาเช้าเสด็จพระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์ แล้วเวียนเทียนสมโภชพระพุทธรูปสี่หิรัญคัมภีร์ เวลาบ่ายแห่กลับไปยังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในบ่ายวันนั้นแห่พระอัฐิสมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ ทั้ง ๓ รัชกาล และพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จากพระราชวังบวรไปสมโภชที่พระเมรุพิมาน พระสงฆ์ ๔๐ รูปเจริญพระพุทธมนตร์ และสัปตกรรม ๒๐๐ รูปแล้วเสด็จออกพลับพลาทรงจุดดอกไม้เพลิง แล้วแห่พระบรมอัฐิกลับคืนไปยังพระราชวังบวร ในการสมโภชพระพุทธรูปสี่หิรัญคัมภีร์และพระบรมอัฐินี้มีมหรสพทั้ง ๒ วัน

วันที่ ๑๕ มกราคม เวลาตีก ๕ นาฬิกา เชิญลงทรงพระศพ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ตั้งบนยานมาศ
สามลำคานประกอบพระโกษฐ์ทองใหญ่ แห่โดยกระบวนน้อย สมเด็จพระ
กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอ่านพระอภิธรรมนำพระศพจากวัดบวรนิเวศ
ไปยังหน้าวัดพระเชตุพน ครั้นเวลาเช้า ๘ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดผ้าสัปตปর্ণพระศพ แล้วเชิญ
พระโกษฐ์ขึ้นประดิษฐานบนเวชยันต์ราชรถ ตั้งกระบวนแห่เป็นกระบวน
ใหญ่ตามราชพิธียศ แลสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรสทรงอ่านพระอภิธรรมนำพระศพ กระบวนหลังมีกระบวน
พระสงฆ์ สมเด็จพระราชาคณะนั่งวอ พระองค์เจ้าพระทรงเสด็จ
และพระราชาคณะนั่งแคร่ พระสงฆ์ชั้นพระครูฐานานุกรมเปรียญถือ
พัดยศเดินตามพระศพ แห่ทางถนนสนามไชยไปยังพระเมรุพิจาม
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแลมีการมหรศพลสมโภชพระศพ ถึงวันที่ ๑๖
มกราคม เวลาบ่ายถวายพระเพลิง วันที่ ๑๗ มกราคม เวลาเช้าเสด็จ
ออกทรงเก็บพระอัฐิแบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วน ๑ ไว้ในพระโกษฐ์ทองคำลงยา
ราชวาทิตตามราชพิธียศ เพื่อจะประดิษฐานไว้ณหอพระนาคในวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม อีกส่วน ๑ ไว้ในพระเจดีย์ศิลาทองขนาดเล็กน้อย
เพื่อจะประดิษฐานไว้เป็นที่สักการบูชาณวัดบวรนิเวศ เมื่อทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศลในตอนเช้าแล้ว แห่พระอัฐิในพระเจดีย์ศิลาทองกับพระ
อังคารไปยังวัดบวรนิเวศ เชิญพระโกษฐ์พระอัฐิประดิษฐานไว้ใน
พระเมรุพิจาม มีการสมโภชแลทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอีกวัน ๑

กัณฑ์ ๓ เวลากลางคืนจึงแห่พระโกษฐ์พระอัฐิไปยังวัดพระศรีรัตน
ศาสดาราม

ต่อมาถึงวันที่ ๒๓ เป็นกำหนดทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสัตมวาร
แลบำญพระอังคาร เชิญพระเจดีย์ศิลาทองซึ่งทรงพระอัฐิกับสิ่งพระอัง
การประดิษฐานที่ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ เวลาเช้ามีการทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศล นิมนต์พระสงฆ์ ๓๐ รูปฉันที่ในพระอุโบสถแล้วสัปปักรณ
๓๐๐ รูป เวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
พระราชดำเนินไปยังวัดบวรนิเวศ พระสงฆ์ที่ได้ฉันเช้า ๓๐ รูปนั้นเจริญ
พระพุทธมนต์แลทรงทอดผ้าไตรสัปปักรณแล้ว เชิญสิ่งพระอังคารไป
ยังวิหารเก๋ง ทรงบำญพระอังคารในฐานพระพุทธรูปญายออักคะ ซึ่ง
เป็นพระฉลองพระองค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศ
วริยาลงกรณ์ แล้วมีเทศนาเป็นธรรมทานที่หน้าพระอัฐิ กัณฑ์ ๓ เสร็จแล้ว
เชิญพระเจดีย์ศิลาทองซึ่งทรงพระอัฐิขึ้นประดิษฐานไว้บนตำหนัก เสร็จ
การพระศพดังนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นอภิลักขิตสมัยรัชกาลที่ ๕ ขึ้นนักษัตรจันทร
ถึงสองเท่ารัชกาลที่ ๔ ไปรก ๑ ให้ทำการพระราชพิธีท้าวหาญเคกลอง
ราชสมบัติ เนื่องในการพระราชกุศลซึ่งทรงบำเพ็ญในครั้งนั้น พระราช
ทานบำญบุญบำรุงวัด แลเก็บผูกแก่พระภิกษุสามเณรวัดบวรนิเวศ มี
พระราชหัตถเลขาทรงแสดงพระบรมราชูปถัมภ์พระราชทานดังนี้

ประกาศพระบรมราชูทิศ
วัดอุปัชฌาย์มูลสำหรับบำรุงวัด เล็กเกือกกุลแก่ภิกษุสามเณร
วัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ขอประกาศแก่พระเถรานุเถระในคณะธรรมยุติกนิกาย ด้วยนัยแต่
วันข้าพเจ้าได้รับศิริราชสมบัติสืบสนองพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนารถ
ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐมาตั้งแต่วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทร
ศก ๑๒๒ นี้ คิดเป็นวัน ๑๒๗๔๔ วัน ได้สั่งเท่าจำนวนวันที่สมเด็จพระ
พระบรมชนกนารถได้ทรงรับแลดำรงศิริราชสมบัติมา จึงได้บำเพ็ญ
การกุศลถวายทานแก่พระภิกษุสงฆ์ อุทิศถวายผลของพระเดชพระคุณ
ในสมเด็จพระบรมชนกนารถส่วนหนึ่งแล้ว บัดนี้มาคิดเห็นว่าสมเด็จพระ
พระบรมชนกนารถพระองค์ทรงพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนายิ่งนัก
เมื่อพระองค์ทรงผนวชได้ทรงตั้งลัทธิธรรมยุติกนิกาย อันปฏิบัติตาม
ธรรมวินัยโดยสุจริตยิ่งขึ้น ให้เป็นที่เลื่อมใสแลเป็นประโยชน์แก่ชนทั้ง
ปวงเป็นอันมาก ด้วยพระอสาหะวิริยอันแรงกล้า ได้เสด็จประทับ
อยู่ณวัดบวรนิเวศวิหาร จนถึงเวลาเสด็จลาผนวชมาดำรงศิริราชสมบัติ
วัดบวรนิเวศย่อมเป็นที่ตั้งของ พระสงฆ์คณะ ธรรมยุติกนิกาย แต่เดิมมา
แลต่อมาเมื่อข้าพเจ้าบรรพชาเป็นสามเณร ก็ได้อยู่ในวัดบวรนิเวศ ด้วย
ข้าพเจ้ามาจะถูกถึงพระอารามอันสำคัญ ซึ่งเป็นที่เนื่องด้วยสมเด็จ

พระบรมชนกนาถแลตัวข้าพเจ้าในอภิสิทธิ์กาลนี้ จึงมีความประสงค์
ที่จะบำเพ็ญการกุศลบำรุงวัดบวรนิเวศ เป็นการฉลองพระเดชพระคุณ
ในสมเด็จพระบรมชนกนาถอีกส่วนหนึ่ง จึงบริจาคทุนทรัพย์ ๓๕ ซึ่ง
ถวายเป็นวัดบวรนิเวศ เพื่อการปฏิสังขรณ์การก่อสร้างแก่วัด
สามเณร ๓๕ เพื่อเป็นทุนให้เกิดผลต่อไปสำหรับการที่กล่าวมาแล้วตาม
ควรแก่ความต้องการ ข้าพเจ้าจะได้มอบให้กรมพระคลังข้างที่เก็บไว้
สำหรับที่จะจัดการตามที่ควรจะทำให้เป็นประโยชน์แก่พระอารามนั้น ขอ
พระคุณทั้งปวงจงรับส่วนที่ได้อุทิศไว้เพื่อประโยชน์แลความสุขแก่ข้าพเจ้า
สืบกาลนานเทอญ.

อิธิ มยา รณญา (พระบรมราชนามาภิไธย)

ปรมินุทมหาจุฬาลงกรณสุมา สยามวิจิเต รชช การยทา ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระราชดำริว่าพระพุทธรูปอันทรงพระนาม
ว่าพระศาสดา เป็นพระพุทธรูปสำคัญมีเรื่องตำนานมาในพงศาวดาร
เดิม ประดิษฐานอยู่พระวิหารทิศใต้ ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมือง
พิษณุโลก พระพุทธรูปชินราชอยู่วิหารทิศตะวันตก แลพระพุทธรูปชินสีห์อยู่
วิหารทิศเหนือ ตั้งแต่ครั้งราชวงศ์พระร่วงครองเมืองพิษณุโลก ตั้งแต่
เชิญพระศาสดามาจากวัดสุทัศน์มาประดิษฐานไว้ในพระวิหารวัดบวรนิเวศ
ในปลายรัชกาลที่ ๔ ยังหาได้ทำฉัตรกันอย่างพระประธานที่สำคัญไม่
จึงโปรดฯ ให้ทำฉัตรแขวน ๘ ชั้นหุ้มตาชดถวายเป็นพุทธรูป แลเสด็จ
พระราชดำเนินไปยกฉัตรนั้น ในวันพระราชทานพระกฐินวัดบวรนิเวศ
เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงครองวัดบวร
 นิเวศมาไต่ถึง ๑๔ ปี เสด็จออกจำพรรษาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงครองวัดบวรนิเวศ เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงครองวัดถึง ๑๔ ปี ได้เคยทรงบำเพ็ญ
 พระกุศลทำพิธีฉลองยุคนับเป็นอภิลักขิตสมัยสำคัญอันหนึ่งใน
 ขณะนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น
 วชิรญาณวโรรส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 พระราชดำริเห็นว่า พระองค์ทรงพระปรีชาญาณรอบรู้ แลได้ทรง
 ประกอบกิจให้เกิดประโยชน์แก่พระศาสนาแลมหาชนในพระราชอาณา
 จักรเป็นอันมาก ทั้งได้ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของสมเด็จพระบรมโอรสา
 ธิราช สมควรจะได้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นต่างกรมผู้ใหญ่ แลตาม
 พระราชประเพณีการเลื่อนเกียรติยศพระบรมวงศานุวงศ์นั้น ชั้นพระเจ้า
 น้อยยาเธอเคยเป็นกรมหลวงเป็นชั้นสูงสุด ฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ
 ให้เลื่อนกรมสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ขึ้นเป็นกรมหลวง โปรดฯ
 ให้ทำการพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏ แลเสด็จขึ้นตำหนักจันทร์
 ซึ่งสร้างพระราชทานใหม่ทั่ววัดบวรนิเวศ ในคราวเดียวกันขจรฉลองยุค

การครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็น
 พระราชธุระช่วยจัดการทั่ววัดเป็นส่วนพระองค์ด้วยอีกโสภหนึ่ง สมเด็จพระ

๑ เมื่อทรงเลื่อนกรมสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ๒ พระองค์เป็นกรมพระนั้น มีรับ
 แต่งว่าเทียบเท่ากรมพระราชวังหลัง

พระบรมโอรสาธิราช พระบรมวงศานุวงศ์แลคฤหัสถ์บรรพชิตก็มีไปรับ
 นำที่ต่าง ๆ เช่นรับค้ำการตกแต่งพระอารามเป็นต้นเป็นอันมากด้วยกัน
 ทั้งพระแท่นมณฑลที่ในพระอุโบสถ ทั้งพระแท่นสงฆ์ในกำแพงแก้ว
 พระอุโบสถทางด้านตะวันออก เริ่มงานฉลองยุคมะอืวันที่ ๓๓ ตุลาคม
 ร.ศ. ๑๒๕ เวลาเย็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
 ไปยังวัดบวรนิเวศ พระสงฆ์ธรรมยุติกาล ๘๘ รูปเท่าจำนวนพรรษาของ
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เจริญพระพุทธมนต์รับตำหนักใหญ่ ซึ่ง
 สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เคยประทับนั้น สวดในห้องพระ
 บรรณมณเฑียร นอกรั้วสวดหึ่งนอก รุ่งขึ้นวันที่ ๓ พฤศจิกายน เลี้ยง
 พระสงฆ์ที่ใกล้ชิดมณฑลก่อน เวลาเย็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับในพระอุโบสถ พระสงฆ์ราชาคณะ
 ผู้ใหญ่ ๓๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ในการเลื่อนกรม รุ่งขึ้นวันที่ ๔
 พฤศจิกายน เวลาเช้าเลี้ยงพระสงฆ์ที่สวดมนต์แล้ว พอเวลาจนถึง
 พระฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยัง
 พระอาราม ครั้นถึงพระฤกษ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เสด็จสู่ที่สงฆ์
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรอน้ำในพระเศวตฉัตรใน
 พระมหาสังข์พระราชทาน แล้วเสด็จมาประทับในพระอุโบสถ อาลักษณ์
 อ่านประกาศเลื่อนกรม พระราชทานพระสุพรรณบัฏแลเครื่องยศ เสร็จแล้ว
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงแจกของขำว่าวเป็นเสร็จการพิธีในตอนเช้า

ถึงเวลาบ่ายเวียนเทียนสมโภชพระสุพรรณบัฏตามประเพณี ในเวลาค่ำ
วันที่ ๒ พุทธกิจายนนั้นพระสงฆ์ ๓๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ที่ตำหนักจันทร์
ในการขึ้นพระตำหนัก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จไปยังวัดบวรนิเวศ ทรงหลั่งน้ำอภิเษกด้วยพระมหาสังข์เหนือ
พระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ แลพระราชทานใบสำคัญ ทรงพระ
ราชอุทิศถวายตำหนักจันทร์ มีความพิศดารดังนี้

ประกาศพระบรมราชูทิศ ตำหนักจันทร์ วัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุง
สยาม มีพระบรมราชโองการประกาศไว้แก่พระสงฆ์ซึ่งอยู่ในพระ
อารามวัดบวรนิเวศวิหาร และพระสงฆ์อันมาแต่ทิศทั้งสี่ ให้ทราบ
ทั่วกันว่า

พระตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยา
ลงกรณ์ ซึ่งเป็นเสนาสน์อยู่ในวัดบวรนิเวศวิหารชำรุด พระเจ้าน้อง
ยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวรโสได้ทูลขอพระราชทานพระบรมราชา
นุญาตที่จะซ่อมแปลง ทรงพระราชดำริว่า พระตำหนักนี้แต่เดิมก็เป็น
ที่ค้ำแคชอยู่แล้ว มาบัดนี้ชำรุด สมควรที่จะแก้ไขใหม่ให้กว้างขวาง
งดงาม เพื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวรโสจะได้ประทับ

อยู่เป็นสุขสำราญสืบไป ส่วนทุนที่จะทำนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ
เจ้าฟ้าจันทราสรัทวาร กรมขุนพิริยมิตรเจษฎาธร ใต้เจียนหนังสือด้วย
ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลแต่เมื่อก่อนสิ้นพระชนม์ว่า ใต้ทรงอุทิศ
เงิน ๑๐๐๐ ชั่งไว้ในการกุศล ตามแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควรว่า
จะทำการอันใด ทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะใช้เงินรายนั้นในการปฏิ
สังขรณ์พระตำหนักนี้ เพื่อเป็นบุญนิธิและเป็นพระเกียรติยศแก่สมเด็จ
พระเจ้าลูกเธอพระองค์นั้นต่อไปได้ จึงทรงพระราชอุทิศถวายเงินรายนั้น
เท่าจำนวนที่จะพอใช้ในการก่อสร้างซ่อมแปลงและเพิ่มเติมพระตำหนัก
นี้ และใต้ทรงขอให้เรียกชื่อพระตำหนักที่สร้างใหม่หลัง ๑ ว่าพระ
ตำหนักจันทร์ตามพระนามของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สิน
พระเจ้าอนังยาเธอ กรมหลวงวรชีรญาณวโรสใต้ทรงรับโอนโมทนาแล้ว
จึงใต้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานพระคลังข้างที่จัดการ
ก่อสร้างแก้ไขพระตำหนักเดิมและเพิ่มเติมขึ้นใหม่เป็นตึกสองชั้น ๒ หลัง
หลังข้างด้านเหนือรวมทั้งระเบียงด้วยกว้าง ๕ วา ๒ ศอก ยาว ๔ วา
๒ ศอก หลังด้านตะวันตกกว้าง ๓ วา ยาว ๗ วา ๒ ศอก

ยัตินการแก้ไขและการก่อสร้างพระตำหนักนั้นแล้วสำเร็จบริบูรณ์
สิ้นเงิน ๖๘๐ ชั่ง ๓๘ บาท ๓๔ อัฐิ ทรงพระราชอุทิศถวายไว้เป็นสังฆิก
เสนาสน์ สำหรับพระอารามวัดบวรนิเวศวิหารสืบไป

ทรงพระราชอุทิศตั้งแต่วันที่ ๒ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕
พระพุทธสาสนกาล ๒๔๔๘ พรรษา เป็นวันที่ ๑๓๗๗๐ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

อิท มยา รณญา (พระบรมนามาภิไธย) ประมินทมหาจุฬาลง
กรณสุมา สยามวิชิเต รชช การยตา

รุ่งขึ้นวันที่ ๓ พฤศจิกายน เวลาเช้าเลี้ยงพระสงฆ์ที่ใต้เวียงพระ
พุทธมณฑลที่คำหนักจันทร์ เวลาบ่ายมีเทศนาที่ในพระอุโบสถอนุโมทนา
ในการฉลองยุคกัณฑ์ ๑ แล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงรับดอกไม้
ธูปเทียนเครื่องสักการซึ่งพระภิกษุสามเณรตามพระอารามทั้งปวงกับทั้ง
ข้าสกลุขาสักกาพากันไปถวายเป็นอันมาก เปนเสร็จการพิธีเท่านั้น

การก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์ที่วัดบวรนิเวศ ในสมัยเมื่อสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครอง ตในรัชกาลที่ ๕
มีมากหลายอย่าง จะพรรณาตามที่ได้ทำก่อนแลหลังกันเป็นลำดับไป

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ ฉลองกุฏิ “ปัญฺยเบญฺจมา” ซึ่งสร้างขึ้น
ใกล้คลองเขตรวัดข้างด้านใต้ ตรงกับกุฏิคณะเขียว กุฏิปัญฺยเบญฺจมานี้
เมื่อพระเจ้าอนังนางเธอ พระองค์เจ้าปัญฺยเบญฺจมาประจวบคราวจะสิ้น
พระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้ทรงอุทิศประทานทุนทรัพย์ ทรงสั่งไว้ให้
สร้างเสนาคนถวายในวัดบวรนิเวศ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ จึงโปรด
ให้สร้างเป็นกุฏิที่ ๒ ชั้น ขึ้นเป็น ๒ ตอน (เป็นที่พระราชาคณะอยู่ ๒
รูปในบัดนี้) แลทรงขนานนามว่ากุฏิปัญฺยเบญฺจมา ครั้นสร้างเสร็จ
แล้วพระเจ้าไอยภิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา ซึ่งได้ทรงบำรุงเลี้ยง
พระองค์เจ้าปัญฺยเบญฺจมาแต่ยังทรงพระเยาว์มาจนตลอดพระชนมายุนั้น

จึงเสด็จไปทำพิธีการฉลอง แลทรงอุทิศถวายกุฏิเมื่อวันที่ ๗ พฤศจิกายน
ร.ศ. ๓๓๕

ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ ขุดซ่อมคลอง แลซ่อมเขื่อนคลองในเขตวัด
ทั้งทำประตูน้ำสำหรับขังน้ำไว้ในคลองให้พอใช้ในวัดด้วย การที่
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมาประทานทุนทรัพย์
ทรงอุทิศบำรุงพระอาราม เนื่องในการที่ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อ
ยังก่อน.

ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ รื้อตึกแถวริมถนนสี่สามห้าง ซึ่งสร้างไว้แต่
ในรัชกาลที่ ๔ สำหรับเก็บค่าเช่าบำรุงพระอารามนั้นทำใหม่ การสร้าง
ตึกแถวนี้เป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ ครั้ง
ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยุพราช พระราชทานทุนทรัพย์ทรงอุทิศ
บำรุงพระอารามเนื่องในการที่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อก่อน.

ใน พ.ศ. ๒๔๔๘ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชทานทรัพย์ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทราสรัทวาร
กรมขุนพิริยเจษฎินทรซึ่งสิ้นพระชนม์ เป็นเงิน ๘๐,๐๐๐ บาท ทรง
พระราชอุทิศให้สร้างพระตำหนักถวายเป็นที่ประทับสมเด็จพระมหาสมณ
เจ้าฯ และทรงขนานนามพระตำหนักว่า “ตำหนักจันทร” เนื่องใน
การสร้างพระตำหนักจันทรนี้ ซ่อมแซมพระตำหนักเดิมด้วย และแก้ไข
ในบริเวณพระตำหนักเดิมหลายอย่าง คือรื้อประตูและกำแพง
บริเวณตำหนักทางด้านหน้า รื้อหอรบซึ่งที่มุมตำหนัก และย้ายหอ

เชียวที่ข้างพระชนนี^๕ย้ายไปปลูกใหม่ใกล้กับกุฏิขลุ่ยขลุ่ยมา ย้ายศาลา
ถ้ายานไปปลูกใหม่ที่ริมคลองข้างน้ำวัด แก่ตำหนักซ้ายพระตำหนัก
เดิมยกเป็น ๒ ชั้น และทำกำแพงรั้วเหล็กเป็นบริเวณพระตำหนักจันทร์
ขยายให้กว้างออกไปจนถึงแนวถนนข้างค่าน้ำวัด แล้วทำถนนข้างค่าน้ำ
วัดใหม่ ลกสพานสูงทางออกจากบริเวณพระตำหนักไปน้ำวัดสพาน ๑
สพานสูงทางไปพระอุโบสถสพาน ๑ ทำใหม่ให้พื้นเคียลงเสมอดถนน
และซ่อมฐานคันไถ^๖ ฐานคันนิโครธ อันอยู่ทางค่าน้ำพระตำหนักถ้าย
นอกจากการก่อสร้างในตอนพระตำหนักทกล่ามาแล้วในศกนี้ ซ่อมกุฏิ
คณะกุฏิซึ่งเป็นที่เจ้านายทรงผนวชเสด็จประทับเมื่อในรัชกาลที่ ๔ และ
ที่ ๕ นั้นทั้งหมด^๗ ทนทรัพย์ที่ใช้ในการปฏิสังขรณ์คณะกุฏิ^๘ เจ้านายซึ่ง
ได้ประทับอยู่เมื่อครั้งทรงผนวชทรงบริจาคช่วยโดยมาก.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เจริญน้ำบาดาล ตั้งถึงฝั่งท่อและเครื่องสูบน้ำ
น้ำใช้ทั้งวัด (ถ้ายเวลานั้นยังไม่ได้สร้างประปาสำหรับพระนคร) ทน
ทรัพย์ที่ใช้ในการเจาะบ่อน้ำนี้เป็นของสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี
พระราชทาน.

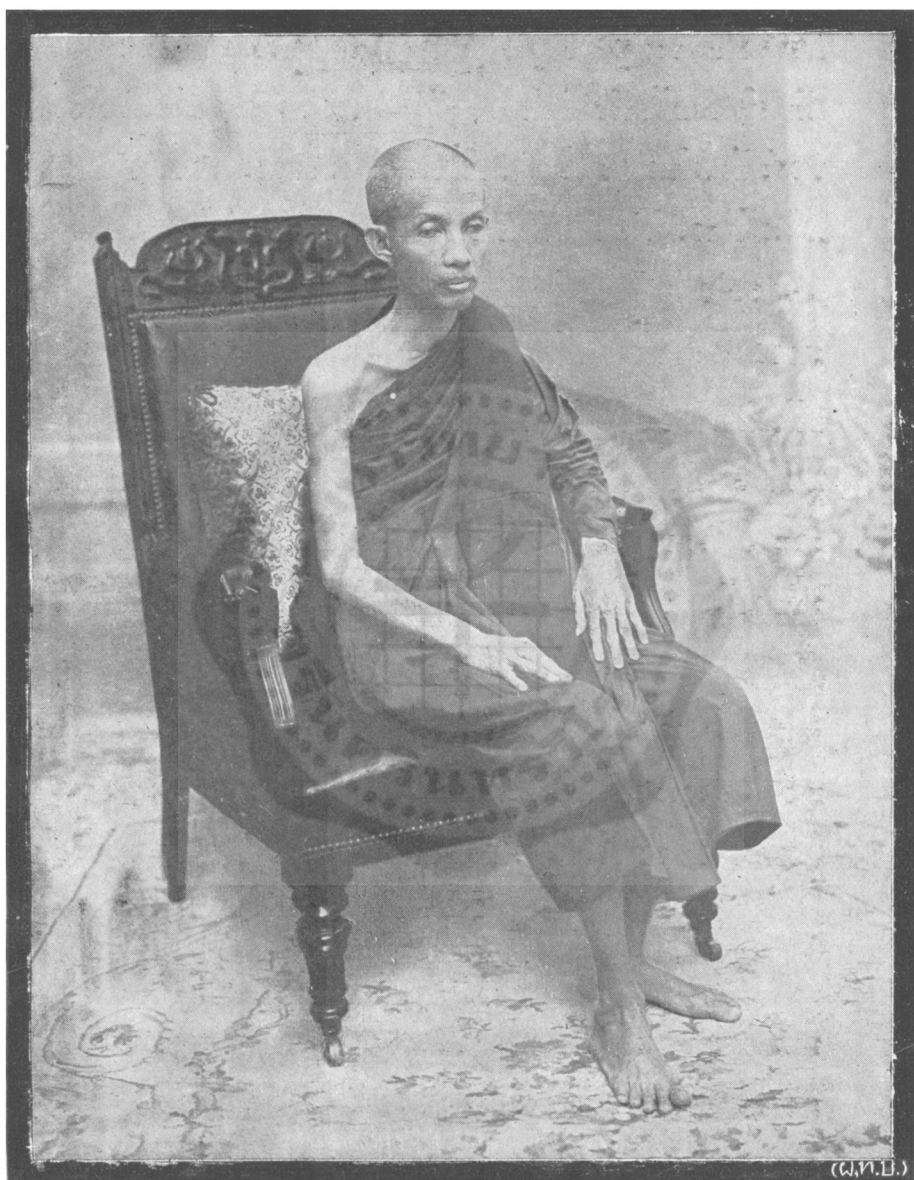
ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ ซ่อมการเปรียญใหม่ทั้งหลัง

ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ ย้ายพลับพลาซึ่งเดิมอยู่ริมกำแพงนอกวัดทาง
ด้านตะวันตก อันเป็นที่ประทับในการพระเมรุตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ นั้น มา
ปลูกเป็นศาลา ๒ หลังข้างน้ำพระอุโบสถ และในชั้นนั้นโปรดฯ ให้ชโล
แผ่นศิลารอบพระพุทธรูปบาทของโบราณ ซึ่งสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหา

ศักดิ์พลเสพทรงไต่มาจากจังหวัดไชยนาท แลประดิษฐานไว้ที่วัด
 บวรสถานสุทธาวาสในพระราชวังบวรนั้น ย้ายมาไว้ณวัดบวรนิเวศ
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ จึงทรงซ่อมแซมต่อมขดาลาททางด้านตะวันตก
 ของพระอุโบสถเป็นที่ไว้คิลาารอยพระพุทธรูปนั้น อนึ่งในบ้นนี้ได้แก่
 ไชยันโตค้ำนำพระอุโบสถลดคั่นให้เตี้ยลงให้ขึ้นง่ายกว่าแต่ก่อนเคย.

การก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ วัดบวรนิเวศในสมัยเมื่อสมเด็จพระ
 มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัดในรัชกาลที่ ๕
 มีรายการดังกล่าวนมา.

กรม-วัดสุทัศน์

(พระรูปครั้งสุดท้าย พ.ศ. ๒๔๖๓)

ตอนที่ ๖

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ทรงครองวัด

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๓ จน พ.ศ. ๒๔๖๔

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อ วันที่ ๒๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ เสด็จถวัลย์ราชสมบัติ เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์สืบบรมราชาภิเษก แล ทรงเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวงแล้ว ทรงพระราชดำริว่าสมควรจะเฉลิมพระเกียรติยศ สอนพระคุณพระบรมราชูปถัมภ์โดยลำดับมา จึงโปรดฯ ให้ตั้ง พระราชพิธีมหาสมณตมาภิเษกที่วัดบวรนิเวศ ทรงเลื่อนพระเกียรติยศ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้า บรมวงศ์เธอ กรมพระยาฯ แลเลื่อนพระสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหา สังฆปริณายกทั้งพระราชอาณาเขต เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระมหาสมณ เจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์แต่ก่อนนั้น แลการพระราชพิธีที่ทำ นั้น ทั้งพระแท่นมณฑล พระแท่นเขี่ยขลุ่ยปดเสวตรฉัตร ตั้งเทียนไชย แลเตียงพระสงฆ์สวดภาณวารที่ในพระอุโบสถ แลทางเฉลียงในพระ อุโบสถก้านวันออกกันพระฉากเป็นที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ประทับ

ทรงสัถย์พระพุทฺธมณเฑียร ที่ศาลาในกำแพงแก้วนอกพระอุโบสถทาง
 ด้านตะวันออกตั้งพระแท่นสรง มียอดเขี้ยวปลาสลึงเศวตฉัตรขมกัณฑ์เครื่องสูง
 ทั้งสี่มุม ตั้งโรงพิธีพราหมณ์ที่หว่างคลองกับกำแพงวัดทางค่าน้ำพระ
 วิหารพระศาสดา ในบริเวณวัดจักพลับพลาข้างน้ำพระอุโบสถ ๒ หลัง
 เป็นที่เจ้านายประทับแลเป็นที่เสวย ปลุกปรำที่ปักชำราชการวายไปใน
 ศาลารอบพระอุโบสถ ส่วนทางน้ำพระค้ำหนักจันทระปลุกปรำเป็นที่ปัก
 พระสงฆ์ซึ่งมาช่วยนगर ทางริมคลองระหว่างกำแพงตอนพระอุโบสถ
 แลพระเจดีย์ ตั้งกระพาคใหญ่ซึ่งมีผู้ทำมาถวายช่วยในนगर สำหรับ
 จะไต่ไปนไทยธรรมถวายพระสงฆ์รายกันเป็นระยะ แลตกแต่งประทีปตั้ง
 เครื่องประดับตลอดบริเวณวัดทั่วไป

เริ่มการพิธีวันที่ ๑ ธันวาคม เวลาเช้าให้พระสุพรรณบัฏจากวัดพระ
 ศรัทธาศาสตราคมไป ยัง พระแท่น มณฑล ที่ใน พระอุโบสถ วัด ขวณิเวศ
 เวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวัดขวณิเวศ พระสงฆ์
 ราชาคณะผู้ใหญ่ ๑๐ รูปเจริญพระพุทฺธมณเฑียรตั้งน้าวงคำยที่ในพระอุโบสถ
 รุ่งขึ้นวันที่ ๒ เวลาเช้าพระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูปซึ่งจะไต่ทำพิธีประชุมพร้อม
 กันที่ในพระอุโบสถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปถวายเทียน
 ชนวนแก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๑ ให้ทรงจุดเทียนไชย เจ้าพนักงาน
 ยกพระเขี้ยวปลาสลึงเศวตฉัตรขึ้นเหนือพระแท่น แล้วเลียงพระสงฆ์แล
 เริ่มสวดภาณวารต่อไป ฝ่ายพราหมณ์ก็ตั้งคันทาพิธีตั้งแต่วันนี้ไป เวลา
 ค่ำวันนั้นเสด็จพระราชดำเนินอีกเวลา ๑ พระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป

เจริญพระพุทธรูปที่ในพระอุโบสถ พระครูพราหมณ์ถวายน้ำสังข์แลไปให้
ทรงชดแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ตามลัทธิพิธีพราหมณ์ในเวลา
ทรงสวดพระพุทธรูปแต่วันนี้เป็นต้นไปทุกวันจนเสร็จพิธี ครั้นสวด
มนตร์จบเสด็จประทับที่เสวยแล้วจึงเสด็จกลับ ถึงวันที่ ๓ ธันวาคม
เวลาเช้าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเลี้ยงพระสงฆ์ราชาคณะที่ได้
สวดมนตร์ เวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปในเวลาพระสงฆ์
เจริญพระพุทธรูปแล้วเสด็จเสวยอย่างวันก่อน วันที่ ๔ ธันวาคม ก็มิ
มีการพิธีอย่างเคยวันกับวันที่ ๓ ครั้นถึงวันที่ ๕ ธันวาคม อันเป็นวันที่จะ
อภิเศก เวลาเช้าเจ้าพนักงานแต่งพระวอช่อฟ้าแลเรือศรีศกม่านทอง
สำหรับพระเกียรติยศสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ไปเทียบที่ไว้ที่หน้าวัด ฯ
พอเลี้ยงพระแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวัดบวรนิเวศ
ทรงถวายไตรแพรแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พอได้พระฤกษ์เวลา
๑๐ นาฬิกา ๒๓ นาที พระโหราธิบดีลั่นฆ้องไชยเป็นสัญญาณชาวประโคมฯ
ขึ้นพร้อมกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ สู่ที่ทรงอภิเศก พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวถวายน้ำในพระแท่นแลพระมหาสังข์ แล้วพระเจ้าน้องนาง
เธอที่เจริญพระชันษากว่าถวายน้ำในหม้อทองเงิน จี๊พ้อพราหมณ์ถวาย
น้ำสังข์น้ำกรวดต่อไป ครั้นเสร็จแล้วทรงครองไตรแพรของพระราช
ทานเสด็จมาประทับในพระอุโบสถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอา
ราชนาให้เสด็จขึ้นเถลิงพระมหาสมณอาศน์ภายใต้เศวตฉัตร

พราหมณ์เข้าสังฆ์ไกวบันฑะเทรว์ ชาวประโคม ๆ เครื่องครุียบางคนตรัส
ขึ้นพร้อมกัน ครั้นสุกเสียงประโคมแล้ว พระยาศรีสุนทรโวหารอ่าน
ประกาศ พระบรมราชโองการทรงเลื่อน พระเกียรติยศ เป็น สมเด็จ พระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฯ ทรงสมณศักดิ์เป็นใหญ่เป็น
ประธานแก่สงฆ์มณฑลทั่วพระราชอาณาเขต ครั้นอ่านประกาศจบลง
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงถวายพระสุพรรณบัฏ แลเครื่องราช
ประภคสำหรับพระเกียรติยศ มีพัดฉัตรบายชามเป็นต้น แลดอก
ไม้อูปเทียนต้นไม้งิ้วทองของทรงสักการบูชา ในขณะนั้นพระสงฆ์ก็
เจริญไชยปริตแลพราหมณ์เข้าสังฆ์ไกวบันฑะเทรว์ แลชาวประโคม ๆ
อีกครั้งหนึ่ง ครั้นสุกเสียงประโคมสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรง
ประสิทธิพระพรถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วยถวายขัติเรก
พระสงฆ์รับภตฺสัพ แลศกลงจากพระมหาสมณอาสน์ พระพิมลธรรม
(วัดโสมนัสวิหาร) คับเทียนไชย พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา แล
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงถวายของที่ระฤกในจารมหาสมณุตมา
ภิเศกแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลประทานแจกแก่พระบรมวงศา
นวงศ์แลข้าราชการทั้งปวง ครั้นเวลาบ่ายเจ้าพนักงานตั้งบายศรีทำใน
พระอุโบสถ พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชพระสุพรรณบัฏ เป็น
เสร็จการพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเศก.

ในวันที่ ๕ ธันวาคมนั้น มีการฉลองพระชันษาสมเด็จพระมหา
สมณเจ้า ฯ เนื่องในจารพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเศกต่อไป พระ

สงฆ์ ๒๔ รูปเจริญพระพุทธมนต์ที่ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปถวายของพระขวัญ คือพระบรมรูปซึ่งได้
ทรงฉายเป็นครั้งแรกแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ มีกรอบตั้งขา
ทรายองค์ ๑ กับโต๊ะทรงพระอักษรโต๊ะ ๑ แล้วประทับเสวยที่วัดบวรนิเวศ
รุ่งขึ้นวันที่ ๖ ธันวาคม เวลาเช้าเสด็จพระสงฆ์ที่โตเจริญพระพุทธมนต์
เวลาบ่ายมีเทศนา ๓ ถิ่นต์ ต่อมาถึงวันที่ ๗ พระสงฆ์ทุกนิกายพร้อม
กันไปถวายพระพรแก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ แล้วไปเสวยการพิธิ.

ในรัชกาลปัจจุบันนี้เสด็จพระราชดำเนินยังวัดบวรนิเวศเนื่องๆ นอก
จากเสด็จไปถวายพุ่มเมื่อเข้าพรรษาตามราชประเพณีเช่นรัชกาลก่อน
การพระราชทานกุญแจวัดบวรนิเวศก่อนวัดอื่น ๆ ทุกปี ปีใดเสด็จ
โดยกระบวนพยุหยาตรา ก็ทรงทอดพระกฐินวัดบวรนิเวศในวันพยุหยาตรา
ทางสถลมารคเป็นนิจ การซึ่งเสด็จโดยส่วนพระองค์ดังเคยมาแต่ครั้งยัง
ดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยุพราชอย่างไรก็คงเสด็จอยู่ ดังเช่นเสด็จไป
ถวายน้ำสรงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เช่นพวกสานุศิษย์ในเวลา
ขึ้นปีใหม่ แลเสด็จไปทรงสดับพระธรรมเทศนาแลทรงรับเลี้ยงในการ
พิธีวิสาขบูชาเสมอทุกปี จะพรรณาต่อไปแต่เฉพาะที่เสด็จพระราชดำเนิน
แลการพิธีพิเศษซึ่งได้มีที่วัดบวรนิเวศ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ
ทรงครองวัดในรัชกาลปัจจุบันนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ เมื่อสิ้นเขตรไวกฤกษ์ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้า
หลวงแล้ว โปรด ฯ ให้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกสมโภช ในงานนี้

สมเด็จพระราชาธิบดีแลประธานาธิบดีนานาชาติที่มีทางพระราชไมตรี
กับกรุงสยาม แต่งให้เจ้านายในพระราชวงศ์ยังข้าราชการผู้ใหญ่ยัง
เข้ามาช่วยงานต่างพระองค์ต่างคนโดยมาก มีการรับแขกเมืองแล
พระราชพิธีต่าง ๆ ตั้งแต่วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน จนถึงวันที่ ๓๐ ธันวาคม
จึงเสร็จงาน แลในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภชนั้น เสด็จเลียบ
พระนครทางสถลมารคโดยกระบวนพยุหยาตราเมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน
เวลาบ่าย ๒ นาฬิกาเดินกระบวนแห่จากพระบรมมหาราชวัง ออกประตู
วิเศษไชยศรีไปทางถนนหน้าพระธาตุ ประทับล้นพลานในท้องสนามหลวง
ทรงรับพระพรไชยมงคลของประชาราษฎร แล้วเคลื่อนกระบวนแห่เสด็จ
ไปทางถนนจักรพงษ์ เลี้ยวถนนพระสุเมรุไปยังวัดบวรนิเวศ

ที่วัดบวรนิเวศตกแต่งเครื่องประดับตั้งเครื่องบูชาตลอดทางที่จะ
เสด็จพระราชดำเนิน พระสงฆ์ราชาคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญ ใน
คณะธรรมยุติกามีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเป็นประธานพร้อมกัน
คอยรับเสด็จอยู่ที่ในพระอุโบสถ

เมื่อกระบวนแห่ถึงวัด พระราชยานประทับเกยเสด็จขึ้นล้นพลาน
ทรงเปลื้องเครื่องแล้ว เสด็จพระราชดำเนินเข้าในพระอุโบสถทรงอุบล
เทียนเครื่องนมัสการ ถวายต้นไม้ทองเงินบูชาพระพุทธรูปยืน ๙ แล
ถวายดอกไม้ธูปเทียนแก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ แลพระราชทาน
วัตถุปัจจัยมูลทรงพระราชอุทิศบำรุงพระอาราม พระสงฆ์ถวายพระพร

• ประเพณีเสด็จไปบูชาพระพุทธรูปยืนในวันเลียบพระนคร มีแต่รัชกาลที่ ๔
เป็นต้นมา แต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ เสด็จวันเลียบพระนครทางชลมารค.

ไชยมงคลแล้วแต่เสด็จทางถนนพระสุเมรุ ค่อยไปจนถึงถนนราชดำเนิน
เสด็จประทับพลับพลาที่ถนนราชดำเนินกลาง ทรงรับพระพรไชยมงคล
ซึ่งพวกชาวยุโรปที่เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขต ครั้นเสร็จแล้วแต่
เสด็จไปที่วัดพระเชตุพน ฯ เสด็จเข้าในพระอุโบสถทรงทำพุทธบูชา
รับพระพรไชยมงคลของพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ ตามพระอารามทางฝั่ง
ตะวันออกซึ่งมาพร้อมกันอยู่ ณ ที่นั้น ๒ แลพระราชทานบำเหน็จมุลทรงพระ
ราชอุทิศบำรุงพระอาราม แล้วแต่เสด็จประทับณพระราชมณเฑียร กลับเข้า
ทางประตูวิเศษไชยศรี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ มีการฉลองพระตำหนักเพชรที่วัดบวรนิเวศ
ตำหนักเพชรนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้สร้างด้วยพระราชทรัพย์ส่วน
พระองค์ ถวายเป็นที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ครั้น
สร้างเสร็จโปรด ฯ ให้มีการฉลองเมื่อเดือนพฤษภาคม วันที่ ๒๓
เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินไปยังวัดบวรนิเวศ ประทับที่ตำหนักเพชร
ในที่นั้นพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ในวัดบวรนิเวศ มีสมเด็จพระมหาสมณ
เจ้า ฯ ทรงเป็นประธานพร้อมกันคอยรับเสด็จอยู่ ทรงจุทเฑียรเครื่อง
นมัสการแล้ว ถวายใบประกาศพระบรมราชูทิศถวายเสนาสนตำหนัก
เพชรแก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ แล้วพระสงฆ์ ๑๕ รูปเจริญพระพุทธ
มนตร์ ครั้นเวลาค่ำ ๗ นาฬิกาเศษถึงพระฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระ

๒ พระสงฆ์ตามพระอารามทางฝั่งตะวันตกถวายพระพรที่วัดอรุณ ฯ วันเสด็จเลียบ
พระนครทางชลมารค.

พระเจ้าอยู่หัวทรงหลังน้ำในพระมหาสังข์ถวายที่พระหัตถ์สมเด็จพระมหา
สมณเจ้า ฯ พระสงฆ์สวดไชยปริต ชาวพระโคมประโคมพร้อมกัน
แลเจ้าพนักงานยกเบญจปดเสวตรฉัตรที่พระมหาสมณาคัน (ซึ่งย้าย
มาจากในพระอุโบสถ) ถวายในขณะนั้น รุ่งขึ้นวันที่ ๒๒ เดือนพระสงฆ์ซึ่ง
ได้เจริญพระพุทธมนต์แล้ว พราหมณ์เวียนเทียนสมโภชเป็นเสร็จการ

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงพระราชดำริว่า วัดวังนันทาสถาอาศัยวัด
บวรนิเวศอยู่ใกล้ ชิดติดกัน วัดบวรนิเวศมีความเจริญรุ่งเรืองจนที่
เสนาสนะไม่พอจะให้ภิกษุสามเณรอยู่ในเวลาเข้าพรรษา ฝ่ายวัดวังน
ธาสถานั้นร่วโรยลงทุกที เพราะเหตุที่เป็นวัดหนึ่งต่างหาก อยู่ใกล้
ชิดกับวัดบวรนิเวศก็เจริญไม่ได้ โดยล้าหลัง ทั้งวัดวังนธาสถานี้
แต่จะทรุดโทรมไปโดยอันตัย ด้วยเหตุนี้เมื่อวันที่ ๘ พฤษภาคมจึง
โปรด ฯ ให้รวมวัดวังนธาสถานเข้าในวัดบวรนิเวศ แต่นั้นจึงนับว่าเป็น
บริเวณวัดบวรนิเวศส่วน ๑ เรียกว่า “คณะวังน” สืบมา.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๘ หล่อพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ที่วัดบวรนิเวศ พระรูปนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
ได้ทรงพระดำริว่าจะหล่อ แลได้มีรับสั่งให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ
ทรงอำนวยการแต่ในรัชกาลที่ ๕ การยังค้างอยู่เพราะต้องแก้หุ่นทูน
หลายครั้งจึงสำเร็จได้ที่ จึงโปรด ฯ ให้หล่อเมื่อเดือนกันยายน มีการ
พิธีในวันที่ ๒๗ เวลาบ่าย พระสงฆ์ ๑๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ที่ในพระ
อุโบสถ รุ่งขึ้นวันที่ ๒๘ เวลาเช้าเลี้ยงพระ ครั้นเวลาบ่าย ๔ นาฬิกา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงมาแต่พระราชวังบางปอินในจารัน
เสด็จประทับที่ในพระอุโบสถทรงจุกเทียบเครื่องนมัสการพระรัตนไตรย
ทรงศีลแล้ว เสด็จไปประทับที่พลับพลาหน้าพระอุโบสถ ครั้นได้พระฤกษ์
เวลาบ่าย ๔ นาฬิกาถึง ๕ นาฬิกาทรงเทของหล่อพระรูป แล้วเสด็จเข้า
ในพระอุโบสถทรงประเคนเครื่องไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา
แลหัตถิเรกแล้วเสด็จกลับยังพระบรมมหาราชวัง.

ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปก
ศักดิเดช กรมขุนศุโขไทยธรรมราชาทรงผนวชเป็นพระภิกษุ มีการ
สมโภชณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเมื่อวันที่ ๒๖ มิถุนายน รุ่งขึ้นวันที่ ๒๗
เวลาเช้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ที่
จะทรงผนวชทรงพระราชยานหาม ๘ เสด็จโดยกระบวนแต่พระที่นั่งสุทไธ
สวรรคตไปยังพลับพลาที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงโปรย
ทานแล้วเสด็จเข้าพระอุโบสถ ทรงผนวชในที่ประชุมพระสงฆ์ ๓๐ รูป
มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นประธาน ตามราชประเพณีที่เจ้าฟ้าทรง
ผนวชมาแต่ก่อน ครั้นเวลาบ่ายโปรดฯ ให้นิมนตร์พระสงฆ์ซึ่งได้นั่ง
หัตถิเรก ๑๕ รูปประชุมที่พระอุโบสถพระพุทธรัตนสถาน สวดญัตติ
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ เป็นทัฬหีกรรม เหมือนอย่างเมื่อสมเด็จพระ
บรมชนกนารถเสด็จองค์ทรงผนวชอีกครั้ง ๑ แล้วเสด็จทรงรถพระ
ที่นั่งพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ซึ่งทรงผนวชใหม่ เสด็จฯ ไป
ส่งถึงวัดบวรนิเวศ แลในวันนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โปรดให้

นิมนต์พระสงฆ์ ๓๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ที่พระบ้นหย่า อันเป็นที่ประทับ
ของสมเด็จพระเจ้าอนังยาเธอ ฯ รุ่งขึ้นเสด็จพระเป็นจาวขึ้นพระตำหนัก
ด้วย ต่อมาทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้มีการฉลองสมเด็จพระเจ้าอนัง
ยาเธอ ฯ ซึ่งทรงผนวช นิมนต์พระสงฆ์ซึ่งได้นั่งหัตถบาทเมื่อทรงผนวช
๓๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ในท้องพระโรงพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท
เมื่อวันที่ ๓๓ ตุลาคม รุ่งขึ้นวันที่ ๓๔ ตุลาคมทรงประเคนอาหารบิณฑบาต
เสด็จพระ แลพระราชทานหนังสือแก่กระทัธรรม ซึ่งสมเด็จ
พระเจ้าอนังยาเธอ ฯ ที่ทรงผนวชทรงพระนิพนธ์เมื่อสอบได้ประโยคนัก
ธรรมชั้นตรี แลโปรด ฯ ให้พิมพ์ขึ้นนั้น แยกพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ
การแลพระสงฆ์เป็นที่ระลึกในวโรกาสด้วย.

ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประธานใน
บรรพชาสามเณร ฯ ทรงจัดการหล่อพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่วัดบวรนิเวศ โปรด ฯ ให้ทำการพิธีมีเทียน
ไชยแลสวดท่องภาณที่ในพระอุโบสถเป็นการหลวง วันที่ ๒๗ สิงหาคม
เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินไปยังวัดบวรนิเวศ ทรงถวายเทียนชนวน
แก่พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ ทรงจุดเทียนไชย พระ
สงฆ์ ๓๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ แล้วพระสงฆ์ผลัดกันสวดภาณวาร
ตลอดคืน รุ่งขึ้นวันที่ ๒๘ เสด็จพระแล้วเสด็จพระราชดำเนินไปยังวัด
บวรนิเวศ ประทับที่พลับพลาหน้าพระอุโบสถ พอได้พระฤกษ์ ๓๐ นาฬิกา
กับ ๔๒ นาที ทรงเททองหล่อพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ แล้ว

เสด็จเข้าในพระอุโบสถทรงถวายไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา
แลออกเริ่ดแล้วเสด็จกลับ

ถึง พ.ศ. ๒๔๖๔ ทำการฉลองพระชนมายุสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครบ ๖๐ ปี ซึ่งทรงเลื่อนงานมาแต่ก่อน
เพราะเหตุประจวบเวลาพระราชวงศ์ทรงไว้ทุกข์ ด้วยสมเด็จพระศรี
พัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวงเสด็จสวรรคต
แลในการครั้งนี้บรรดาสาธุศิษย์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทั้งฝ่าย
บรรพชิตแลคฤหัสถ์ต่างรับหน้าที่ช่วยในการต่าง ๆ เป็นต้นว่าแต่ง
เครื่องประดับประดาที่ประทับทั่วทั้งบริเวณพระอาราม ปลุกปล้ำปลาแลโรง
ถกรของหลวงบนถนนขจรนิเวศ ขึ้นข้ามคลองไปจนถึงถนนสิบลำห้าง
จึกที่ทำการพิธีทั้งที่ในพระอุโบสถแลที่พระตำหนัก ส่วนที่การเปรียญนั้น
จึกเป็นที่พระสงฆ์ฝ่ายคณะญวนแลจีนต่างทำพิธีตามลัทธิมหายาน

การพิธีเริ่มเมื่อวันที่ ๓๓ เมษายน เวลาเช้าสมเด็จพระมหา
สมณเจ้า ฯ ทรงบำเพ็ญพระกุศลส่วนบุพเพตพลีที่พระตำหนักเพชร
ทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์ ๔๐ รูปสวดปกรณ์ อุทิศถวายสนองพระเดช
พระคุณสมเด็จพระบูรพกวี พระบูรพกวีแลพระญาติวงศ์ พระอาจารย์
ซึ่งได้มีคุณประการแก่พระองค์มา สดับปกรณ์แล้วเลียงพระที่สดับปกรณ์
นั้น เวลาบ่ายวันนั้นเชิญพระรูปหล่อแห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และพระรูปหล่อแห่งสมเด็จพระมหา

สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประทับฐานในพระอุโบสถ
 ท້วยการฉลองพระรูปทั้ง ๒ นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ
 ให้ทำเปนงานหลวง เนื่องในการฉลองพระชนมายุสมเด็จพะมหล
 สมณเจ้า ฯ เวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวัดบวร
 นิเวศ ประทับที่พระตำหนักเพ็ชร ถวายน้ำสรงขี้ใหม่แก่สมเด็จ
 พระมหาสมณเจ้า ฯ แล้ว เสด็จไปประทับที่ในพระอุโบสถทรงดู
 เทียนเครื่องนมัสการ แล้วทรงประเคนไถ่ยามปักแก่พระสงฆ์ซึ่งจะ
 เจริญพระพุทธมนต์ ๔๒ รูปเท่ากับจำนวนพรรษา ซึ่งสมเด็จพะมหา
 สมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงครองวัดบวรนิเวศ บวก
 กับจำนวนพรรษาซึ่งสมเด็จพะมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโ
 รสได้ทรงผนวชมา ครั้นสวดมนต์จบบแล้วเสด็จประทับที่เสวยณพระ
 ตำหนักเพ็ชร แล้วทอดพระเนตรโขนเล่นในการมหรศพ เสวยเครื่อง
 วางแล้วจึงเสด็จกลับ

วันที่ ๓๒ พระสงฆ์ ๔๒ รูปพร้อมกันในพระอุโบสถถวายพรพระแล้ว
 ไปฉน์ที่พระตำหนักเพ็ชร เสร็จแล้วกลับมายังพระอุโบสถ สมเด็จ
 พระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงประเคนเครื่องไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุ
 โมทนาแล้ว เปนเสร็จการฉลองพระรูป

ในวันที่ ๓๒ นั้น เวลาเย็นเริ่มพิธีส่วนการฉลองพระชนมายุ พร้อม
 ท້วยการฉลองหนังสือบรรดภาพพระสุคันธยัญ ๔ นิยาย ซึ่งได้โปรดฯ
 ให้พิมพ์ขึ้นเนื่องในการบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุนั้น ทั้งพระ

แท่นมณฑลแลที่พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ที่ในพระอุโบสถ แลอีกที่
 พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ที่วิหารพระศาสดาค้วยอีกแห่ง ๑ พระสงฆ์
 ญวนแลจีนฝ่ายมหายานก็ตั้งพิธีทำงเต็กที่ศาลาการเปรียญแต่วันนั้นเป็น
 ต้นไป เวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จยังวัดยวรวนิเวศ ประทับ
 ที่ในพระอุโบสถ พระสงฆ์ ๖๒ รูปเท่าจำนวนพระชันษาสมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า ฯ แบ่งกันเจริญพระพุทธมนต์ที่ในพระอุโบสถ ๕๓ รูปที่พระ
 วิหารพระศาสดา ๙ รูป แลมีพระสงฆ์อีก ๔ รูปสวดพทธาภิเศกในห้อง
 พระบรมมที่คำหนักเก่าตลอดรุ่งด้วย เมื่อสวดมนต์ในพระอุโบสถจบ
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เสด็จสู่ที่ทรง ตั้งพระแท่นที่ศาลานอกพระ
 อุโบสถทางคานควินออก พระสงฆ์สวดไชยปริตชาวประโคม ฯ พร้อมกัน
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายน้ำในพระเต้าแลพระมหาสังข์ แล้ว
 พราหมณ์ถวายน้ำสังข์นี้การรดตามลัทธิพิธีพราหมณ์ เมื่อเสร็จแล้ว
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ถวายพระรูปพิมพ์ด้วยแผ่นทองแดง กับสมุด
 อรรถกถาพระสุตันตปิฎกที่ใต้ทรงสร้างนั้นชุด ๑ แต่พระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัว แล้วเชิญเสด็จเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายนำ
 ฝ่ายในที่พระคำหนักเพชร ครั้นเสวยแล้วเสด็จประทับพลับพลาทอด
 พระเนตรลดครอีกคืน ๑ รุ่งขึ้นวันที่ ๑๓ เวลาเช้าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ
 ทรงเลียงพระสงฆ์ซึ่งได้เจริญพระพุทธมนต์เมื่อวันก่อน เวลาบ่ายทรง
 สดับพระธรรมเทศนาที่ในพระอุโบสถ พระธรรมไตรโลกาจารย์ (วัด
 เทพศิรินทร์วาวาศ) ถวายเทศน์ม่งคณวิเศษกัณฑ์ ๑ แล้วพราหมณ์เบิก

แวนเวียนเทียนสมโภช เวลาเย็นพระสงฆ์ทุกคณะประชุมกันถวาย
พระพรที่พระตำหนักเพชร เวลาค่ำพระสงฆ์วัชรวรนิเวศสวดมนตร์ถวาย
พระพรที่ในพระอุโบสถ เป็นเสร็จงานฉลองพระชนมายุเพียงนี้.

ในเวลาเมื่อมีการฉลองพระชนมายุนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
ประจวบอยู่แล้ว แท้จริงทรงประจวบวรรณโรคาภายในมีพระอาการเรื้อรัง
มาช้านาน เป็นแต่คอยทรุดลงทีละน้อย ครั้นเสร็จงานแล้วไม่เข้า
อาการพระโรคก็ยิ่งกำเริบขึ้น จึงเสด็จทรงเรือไปรักษาพระองค์ทาง
ชายทะเลจนถึงจังหวัดสงขลา พระอาการไปทรุดหนักประจักษ์พระ
เหตุที่ยว่ากาลที่สกลใกล้จะถึง จึงเสด็จกลับโดยทางรถไฟมาถึงกรุง
เทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม ทรงพระดำริหว่าเสด็จขึ้นไปประทับ
ที่พระตำหนักชั้นบน จะลำบากแก่ผู้ที่รักษาพยาบาลและไปเฝ้าเยี่ยม
เยือน จึงประทับอยู่ที่พระตำหนักใหญ่ชั้นล่างจนสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม เวลา ๔ นาฬิกา ๓๕ นาทีก่อนเที่ยง ครั้นสิ้นพระ
ชนม์แล้วจึงเชิญพระศพขึ้นตำหนักชั้นบน เพื่อพิธีสรงสัการบูชาพระ
ศพตามราชประเพณี ครั้นเวลา ๕ นาฬิกาหลังเที่ยงในวันนั้น พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวัชรวรนิเวศ พร้อมด้วยพระบรมวงศา
นวงศ์แลข้าราชการทั้งปวง ทรงสรงสัการบูชาพระศพแล้วเชิญลงพระ
ลง ท้ายบนชั้นแวนฟ้าประคอบพระโกศทองน้อย ภายใต้อัญชล
เสวตรฉัตร ประคิบฐานไว้ที่ในพระฉากพระตำหนักเพชร แลทรงเสด็จ
ไปบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระคุณเป็นเอกประการ พระบรมวงศา

นวงค์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน แลสถานศิษย์ทั้งบรรพชิตแลคฤหัสถ์ก็พากัน
ไปบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย มังการหลวงในอธิลัทธิคัมมั เมื่อพระศพ
ครบ ๗ วัน ๕๐ วัน ๓๐๐ วัน แลมีการบำเพ็ญกุศลส่วนของผู้อื่นใน
วันจันทร์วันอังคารอันตรงกับวันสิ้นพระชนม์ทุกสัปดาห์ ที่ทำเป็นการ
พิเศษก็มีบ้าง ตั้งแต่วันสิ้นพระชนม์มาจนงานถวายพระเพลิงที่พระเมรุ
มาศณะท้องสนามหลวงเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

การก่อสร้างแลปฏิสังขรณ์วัดบวรนิเวศ ในสมัยเมื่อสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงครองวัดในรัชกาล
ปัจจุบันนี้ มีรายการดังนี้.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ขุดดินขุดเสาใหม่ตลอดกลานวัดตอนพระอุโบสถ
พระเจดีย์แลพระวิหารพระศาสดา แลซ่อมศาลาในบริเวณกำแพงแก้ว
รอบพระอุโบสถด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ซ่อมตำหนักทรงพรตใหม่ทั้งหลัง

ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ซ่อมบริเวณพระอุโบสถหลายอย่างคือ ซ่อมซ่อม
ประตูวัดข้างหน้าพระอุโบสถ ซ่อมซ่อมประตูหน้าต่างพระอุโบสถและทำ
บานกระงกติดหน้าต่างทางบ้านนอก แกะห่อระฆังน้อยสองข้างพระอุโบสถ
เป็นซุ้มพระพุทธรูป ทำเสาสองเสาแขวนโคมไฟฟ้าข้างหน้าพระอุโบสถ
นอกจากบริเวณพระอุโบสถ ซ่อมพระเจดีย์ โบกขุนใหม่แลคิณาสายล้อม
ฟ้าด้วย ส่วนทางบริเวณตำหนักย้ายพลับพลาสมเด็จพระศรีสุริเยนทร
จากริมคลองข้างหน้าวัดไปปลูกใหม่ในบริเวณพระตำหนักจันทร์.

หนึ่งในสี่สร้างตึกโรงเรียนบวรนิเวศ โรงเรียนนี้ข้าราชการ
ผู้ใหญ่ผู้น้อยในกรมมหาดเล็กประสงค์จะสร้างสิ่งซึ่งเป็นถาวรประโยชน์
อุทิศถวายพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรารภกันว่าที่วัดบวรนิเวศมีผู้ส่งเด็กไปเล่าเรียน
มาก ยังไม่มีสถานที่สำหรับเป็นโรงเรียน ต้องฝึกสอนกันอยู่ตามศาลา
วัด แลวัดบวรนิเวศนั้นก็เป็นที่พระบาทสมเด็จพระ จุฬจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวได้เสด็จประทับอยู่ในเวลาทรงผนวชเป็นสามเณร แลได้ทรง
ทูลบำรุงมาจนตลอดรัชกาล ถ้าบวชครั้นเข้ากันสร้างโรงเรียนถวาย
ที่วัดบวรนิเวศจะเป็นการสมควรหนักหนา จึงนำความไปกราบทูลสมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้าฯ ก็ทรงอนุโมทนาด้วย แลประทานอนุญาตให้
สร้างโรงเรียนขึ้นในที่ของวัดบวรนิเวศ ตั้งแต่เริ่มคลองบางลำภูมาจน
กำแพงพระนคร ต่อมาถึงพ.ศ. ๒๔๕๗ พระราชทานพระบรมราชา
นุญาตให้รื้อกำแพงพระนครตอนที่บังโรงเรียนอยู่นั้น จึงสร้างกำแพงรั้ว
โรงเรียนด้วยทุนของวัดอีกส่วน ๓

ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้าง
พระตำหนักเพชรถวายเป็นที่ประทับของพระโอรสสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แล
สร้างกำแพงชั้นประตูริมถนน ทางหน้าพระตำหนัก.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เมื่อรวมวัดรังษีสุทธาวาสเข้าเป็นวัดเดียวกับวัด
บวรนิเวศแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โปรดให้สร้างกุฏิในคณะ
รังษีขึ้นเป็นเสนาสนะเพิ่มเติมสำหรับพระสงฆ์ที่บวชอยู่วัดบวรนิเวศ แล

พระสงฆ์อาคันตุกะซึ่งมาแต่หัวเมืองจะได้พักอาศัย แลสร้างตึกโรงเรียน
ขึ้นหลัง ๑ ที่ในคณะรังษี ด้วยทุนที่พระเจ้าฟ้างهب พระองค์เจ้าอรพินธุ์
เพญภาคทรงบริจาค ทรงขนานนามว่า “ตึกอรพินธุ์” แลในศกนี้
สร้างตึกแถวริมถนนในที่เขตคณะรังษีด้วย.

ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ซ่อมพระบันหย้าอีกครั้ง ๑ แลในศกนี้คุณหญิง
เลื่อน อนุกุลสยามกิจ (ตันกิมเจ็ง) มีศรัทธาบริจาคทรัพย์ให้ต่อท่อ
น้ำประปาตลอดบริเวณวัดบวรนิเวศณคณะรังษี แลรับเสียค่าน้ำประปา
ที่ใช้ ในวัดต่อมาจนตลอดอายุ.

ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ซ่อมเขื่อนแลคลองคูคณะรังษี แลทำกำแพง
ประตูทางน้ำวัดด้วย.

ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ซ่อมศาลาน้ำพระอุโบสถทั้ง ๒ หลัง การก่อสร้าง
แลปฏิสังขรณ์เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงครองวัดในรัชกาล
ปัจจุบันนี้ มีรายการดังได้แสดงมา.

เรื่องตำนานวัดบวรนิเวศวิหารตั้งแต่สร้างมาจนสมเด็จพระมหาสมณ
เจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์ สิ้นในบทความนี้

